శ్రీరస్తు.

శ్రీయజ్ఞేశ్వరాయనమః.

స్వస్తిశ్రీ పింగళనామసంవత్సర మాఘమాసమున కొప్పాక యను నగ్రహారమున బ్రహ్మశ్రీ కోటమర్తి రామావధానులుగారను తైత్తిరీయశాఖాధ్యాయులగు బ్రాహ్మణులు, శ్రీ శృంగేరీవిరూపాక్షపీఠాధ్యక్షులును, సుప్రసిద్ధయశస్కులును, పూర్వోత్తరమీమాంసాది సకలదర్శన విమర్శనదక్షులు నగు శ్రీమత్కల్యాణానందభారతులను బాలస్వాములవారు చేయించిన పరిషన్నిర్ణయమునననుసరించి కేవలైంద్రాగ్నమాత్రప్రాయశ్చిత్తపూర్వకముగ ప్రథమాగ్నిష్టోమ మాచరించుటయు, నయ్యది యశాస్త్రీయమని చెప్పదలచిన కొందరి ప్రోత్సాహమున సుప్రసిద్ధపండితులును, వ్యాకరణాచార్యులు నగు బ్రహ్మశ్రీ నోరి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారి యధ్యక్షతతో బెజవాడలో కాళయుక్తి పుష్యమాసమున నొక సభ జరుగుటయు నందరికు విదితమేయయి యున్నది

ఈ సభావృత్తాంతము ప్రకటితమయినది. ఇందుచే సామాన్యజనులందరు శ్రీ స్వాములవారిచే చేయబడిన నిర్ణయ మశాస్త్రీయమని తలచెదరు. గాని పండితులించుక విచారించి విమర్శింతురేని యీ విషయమందలి తత్వమును సులభముగ గుర్తెరుగగలరు. ప్రథమసోమయాగమున ప్రాయశ్చిత్తార్థము, ఐంద్రాగ్నాశ్వినపశుద్వయాలంభము చేయవలయునని యెడువారల శాస్త్రార్థమంతయు, బెజవాడ సభావృత్తాంతమున బ్రహ్మశ్రీ మల్లాది రామకృష్ణసోమయాజులుగారు "సిద్ధాంతసంగ్రహము"నను, బ్రహ్మశ్రీ నోరి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు "తీర్మానము" నను విశదీకరించియున్నారు. ఈ శాస్త్రార్థమును పండితులు విమర్శించగ, ననేక దోషములతో నిండియున్నట్లు తేలినది. గాన నేతద్విషయ

ము పునర్విమర్శనీయమాయెను. ఇందుకొఱకును, మరికొన్ని శ్రౌతవిషయముల విమర్శించుటకును, తర్కతీర్థులగు బ్రహ్మశ్రీ ఆదిభట్ల రామమూర్తిశాస్త్రిగారియొక్కయు, వ్యాకరణాచార్యులగు బ్రహ్మశ్రీ నోరి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారియొక్కయు, వేదవేదార్థశ్రౌతవిదులగు బ్రహ్మశ్రీ అయ్యగారి రామావధానులుగారియొక్కయు అధ్యక్షతలతో రాజమహేంద్రవరమున, సిద్ధార్థి మాఘమాసమున నొకసభ జరుపబడియె. ఆ సభావృత్తాంత సంగ్రహ మిదివరకే ప్రకటితమాయెను. అందు బెజవాడసభవారి శాస్త్రార్థమందలి దోషములెట్టివో సామాన్యజనులకు గూడ బోధపడురీతిని వ్రాయబడియున్నవి. అధ్యక్షులలో శ్రీ నోరి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు మాత్రము తీర్పును వ్రాసియివ్వలేదు. మిగిలిన యిద్దరుమాత్రమే తీర్పును వ్రాసియిచ్చినారు. దానిని పండితులకొఱ కిందుతోఁ బ్రకటించుచున్నారము. ఇందలి స్వారస్యమును గ్రహించి, శ్రుతిస్మృతిప్రమాణముల ననుసరించి, శిష్టులు ధర్మమాచరించుచు సామాన్యులకు మార్గదర్శకు లయ్యెదరని నమ్ముచున్నారము.

వైదికధర్మసంవర్ధనీ
సభాకార్యస్థానము,
బెజవాడ,
1 అగస్టు 1920.

ఇట్లు విధేయులు,
౧ చెరుకుపల్లి బుచ్చిరామయ్య,
౨ శివపురపు వీరభద్రపాకయాజి,
కార్యదర్శులు.

ప్రాయశ్చిత్తపశుమీమాంసా.

— శుద్ధపత్రికా —

పుటమ్.	పంక్తిః	అశుద్ధమ్.	శుద్ధమ్.
౧	౧	సభ్యాస్తారః	సభాస్తారః
		మదీయ్యామ్	మదీయామ్
	౪	తైత్తిరీయ్య	తైత్తిరీయ
	౧౫	శాస్త్రీయ్యత్వా	శాస్త్రీయత్వా
		శాస్త్రీయ్యత్వ	శాస్త్రీయత్వ
౨	౧౭	ద్వితీయ్యా	ద్వితీయా
	౧౮	ప్రేమ యంశ్చ	ప్రైమ యంశ్చ
	౨౧	వైయ్యాకరణాః	వైయాకరణాః
౩	౧	ద్వితీయ్యా	ద్వితీయా
	౧౦	కంటీఇత్య్వ	కంటీత్య్వ
	౧౬	తృతీయ్యాయామ్	తృతీయాయామ్
	౨౨	విప్రతిపత్తిః	విప్రతిపత్తిః కక్షీకృతా
	౨౪	ప్రస్తుతీకృతా సబాధ్యస్త్యైః	— — —
౪	౭	పతీయ్య	పతీయ
		వత్ర	యత్ర
	౧౧	ద్వితీయ్య	ద్వితీయ
	౧౭	అస్యేపురు	అస్యేపున
		ఙతి శే	ఇతి శే
	౧౯	మకలంచి	మలంచి
౪	౨౬	జ్ఞాపనీయ్యే	జ్ఞాపనీయే
		సర్వైగ్ల	సర్వైగ్వ
౫	౩	ప్రాక్షన	ప్రాక్ష్
	౪	మిఃనస్వతః	మినస్వతః
		చాపలాత్	(చాపలాత్)
౬	౭	శ్యాగోవా	శ్యాగోవా
	౮	అతృతీయ్యా	అతృతీయా

౬	౮	తృతీయ్య	తృతీయ
	౧౧	సజాతీయ్యో	సజాతీయో
	౧౫	తై త్తిరీయ్య	తైత్తిరీయ
	౧౯	తృతీయ్యా	తృతీయా
	౨౧	తై త్తిరీయ్య	తై త్తిరీయ
	౨౪	,,	,,
	౨౪	సాజాతీయ్య	సజాతీయ
	౨౬	తృతీయ్య	తృతీయః
	౨౭	...	ః..
౭	౨	క్రేతీ	వైరీ
	౭	అతృతీయ్యా	అతృతీయా
	౮	తృతీయ్య	తృతీయ
	౧౦	షోమీయ్య	షోమీయ
౮	౨౧	తృతీయ్యా	తృతీయా
	౨౨	తృతీయ్య	తృతీయ
౯	౧	,,	,,
	౩	భావనీయ్యమ్	భావనీయమ్
	౫	భవతి। జామ	భవతి జాయ
	౬	తృతీయ్య	తృతీయ
౧౧	౨౦	ద్వితీయ్యా	ద్వితీయా
౧౩	౧౦	వచనసోసం	వచసోఽసం
	౧౪	తరోపణో	తరాపణో
	౧౭	పురుషేవ	పురుషేణ
౧౪	౨౫	స్వాధ్యాయా	స్వాధ్యాయా
౧౫	౧౦	తరోపణో	తరాపణో
	౧౫	క్షీర్యోత	క్షీరయోత
		వష్ట్యర్ధస్య	వక్ష్యర్ధస్య
	౨౨	సార్వధిక	సార్వభిక
౧౬	౧౭	స్యత్-	స్యాత్
౧౭	౭	ద్యహా	ద్గ్రహా
	౨౫	విభావయత్తు	విభావయంతు

౧౮	౨౨	పరిగలహే	పరిగ్రహే
	౨౬	అతృతీయ్యా	అతృతీయా
౧౯	౧౪	కంకిత్వాకయ	కంకిత్రాకయ
	౨౮	విచ్ఛేదప్త్యేత	విచ్ఛేదస్యేత
౨౦	౧	"	"
	౩	తపప్రుత	తపత్ప్రృత
	౯	తృతీయ్యా	తృతీయ
	౧౦	ద్వితీయ్యా	ద్వితీయ
	౧౫	నీయ్యా	నీయా
	౧౬	ప్రాయశిత్తా	ప్రాయశ్చిత్తా
౨౦	౧౯	సామ్నా	సామ్నామ్
	౨౩	దీయ్య	దీయ
౨౧	౫	ధానంతర	ధాసానంతర
౨౨	౨	మచ్ఛేద	మవిచ్ఛేద
	౭	గ్నశ్విని	గ్నాశ్విన
	౧౧	రీయ్యకే	రీయకే
	౧౨	యస్తు	యస్తు
	౨౧	అశ్వ	అశ్వ
౨౨	౨౫	మధ్రణప	మర్ధమాప
	౨౬	ణ్యమిత్త	ణ్యనిమిత్త
౨౩	౩	చ్ఛదోసా	చ్ఛదస్నా
	౨౦	భక్త	భక్తి
	౨౭	కేవలై	కేకేవలై
౨౪	౪	దీయ్య	దీయ
౨౫	౪	ధ్రణసో	ధ్రణసో
		వది	వదీ
	౭	దుర్భాణా	దుర్భాణా
౨౬	౫	యావిచ్ఛేదేవి	యావిచ్ఛేదేవి
	౧౨	స్యేత	స్త్యేత
౨౭	౧౨	ఫలబ్ధ	పలబ్ధ
	౧౪	నీయ్యా	నీయ

౨౭	౧౪	త్తైః	త్తై
	౧౮	వక్షి	వక్ష్మి
౨౮	౧	త్రయు	త్రయే
	౧౩	తార్థణగు	తార్థణస్సు
	౧౯	,,	,,
౨౮	౨౫	నీయ్యో	నీయు
౨౯	౪	కఇక	కమిక
	౧౪	ణీయ్యా	ణీయా
	౧౫	నీయ్యో	నీయే
	౨౪	స్వప్తః	స్వాప్తః
౩౦	౭	రీయ్యో	రీయు
	౧౬	నఋషిః	నషిణః
	౧౯	ద్వివ్రపుదు	ద్వ్యప్రదు
	౨౬	వీయ్యో	వీయే
౩౧	౫	త్రాప్యా	త్రప్యా
	౬	ప్రామాణీ	ప్రమాణీ
	౨౫	ఛ్చిత్	శ్చిత్
		ష్టంప	ష్టఃప
౩౨	౧	యాజ్ఞకా	యాజ్ఞికా
	౧౨	రయుక్తు	రయోక్తు
	౧౯	తీయ్యో	తీయు
౩౩	౧౪	యుయ్యో	యు
	౨౮	ధ్రణము	ధ్రణవః
౩౪	౩	తీయ్యం	తీయం
౩౬	౧౦	తీయ్యో	తీయు
	౧౪	జ్ఞకా	జ్ఞికా
	౧౮	తీయ్యాది	తీయాది
	౨౦	తీయ్యా	తీయా
౩౭	౨	యదిపీతు	యస్యైన
	౧౨	తీయ్యో	తీయు
౩౮	౪	ంక	స్త

౩౮	౨౫	దుప్రాణ	దుశ్రాణ
	౨౭	ణీయ్యమ్	ణీయమ్
౩౯	౧౬	ణీయ్య	ణీయ
	౧౮	కృష్టం	కృష్ణ
	౧౯	మ్నాయ్యం	మ్నాయం
౪౦	౨	రీయ్య	రీయ్య
	౮	ఖాతరీయ	ఖా త్రరీయ
	౧౬	రీయ్య	రీయ
	౨౪	రిణా	రిణా
	౨౭	లలమహే	లభామహే
౪౧	౫	తీయ్యా	తీయా
౪౨	౬	నీయ్యో	నీయో
	౨౧	ధీయ్య	ధీయ
	౨౬	య్య	య
౪౩	౨౧	తిష్ఠామా	తిష్టామా
౪౪	౪	నీయ్యం	నీయం
౪౫	౨	తీయ్య	తీయ
	౧౦	చ్ప్రయోగణ	చ్ప్రయోగణ
	౧౫	,,	,,
	౧౭	యధాణది	యధాణ్యది
	౧౮	విజాతి యవిజాతీయ	విజాతీయ
	౨౨	య్యస్తే	యత్తే
	౨౪	చ్ప్రయ్యత్తే	చ్ప్రయత్తే
	౨౬	,,	,,
	౨౭	నీయ్య	నీయ
౪౬	౫	స్తుకస్తు	స్తుకస్తు



శ్రీః

—: ప్రాయశ్చిత్తపశుమీమాంసా :—

భోభో సభ్యాస్తారా విద్వాం సశ్శృణ్వంత్విమాం మదీయాం వినయ విజ్ఞాపనాం । ఆకలయన్తుచ । అత్ర కిలాన్ధ్రదేశే గోదావరీ మండలే తునిపత్తనస్య సన్నిధావస్తి శొంప్వాకనామకః కశ్చిదగ్రహారః। తత్ర కశ్చిన్ముఖజో రామావధాని నామా ఉధీత తైత్తిరీయ్యనామక వేదశాఖ స్సమ్యగనవగత తదర్థః । తాదృశానేవ స్వపితృ పితామహ ప్రపితామహాన్ స్వవృత్తనైష్ఠికత్వాదిభి రను కుర్వన్నాస్తే । సచ సోమం ఏకీర్షు స్తద్దేశస్థ శృంగేరీ విరూపాక్ష పీఠాధిపతిభి శ్శ్రీకళ్యాణానంద భారతీనామకై ర్బాలయతివరై స్తవ త్రిపురుష వేదవిచ్ఛేదాభావాద్వేదవేద్యోభయవిచ్ఛేదాభావేన నాబ్రాహ్మణ్య ప్రసక్తే రాశ్వీన నిమిత్తాభావా త్త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేదజ దోషాపనయనా య్యైన్నాగ్ని మాత్రి మనుష్ఠాయ సోమమనుతిష్ఠే త్యాదిష్టోమ స్తస్య స్త తదాదేశ స్తత్రైవాన్యతిష్ఠ త్పరుత్పరారి వా సోమయాగం । తతశ్చ తద్దేశీయా వైదికా శ్శ్రౌతప్రయోగ విదోఽన్యేపిచ విద్వాంస ఆశ్వినపశో ననుష్ఠానేనతం సోమయాగం భ్రష్టమేవ మన్యమానా, వివదమానాశ్చ పరస్పరం తత్ర శాస్త్రీయ్యత్వా శాస్త్రీయ్యత్వాన్యతర నిర్ణినీషవో విజయనాటికానగరే పరుత్కశ్చిత్సభామకార్షుః । తత్రసన్దిహ్యామానార్థ నిర్ణయాయ ప్రసిద్ధవ్యాకరణాచార్య నామ్నా నోర్యూప నామక సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణ ఉపాధ్యక్షపదనీ మధ్యారోహాః । సన్నిధానవశా త్తత్రానుపస్థితేన మయా తత్ర ప్రచలిత శ్శాస్త్రార్థవిచారో నాజ్ఞాయి । పరన్తూపాధ్యక్ష లిఖిత ముద్రిత విషయ నిర్ణయాభిధ

పత్రాదేవమవగమ్యతే। త్రిపురుషసోమమాత్రవిచ్ఛేదినః కిమైన్ద్రాగ్నినా మేకేన కేవలేన ప్రాయశ్చిత్తపశునాలం భవేత్కిం ఐన్ద్రాగ్నాశ్వినోభయపశ్వనుష్ఠేయ మితి విచారః ప్రవృత్త ఇతి । యత ఉపాధ్యక్షైః "విషయ నిర్ణయా యోపన్యస్యతే" ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ "అత్రచ నిర్ణయాంశః త్రిపూరుషం విచ్ఛిన్న సోమపీథ స్యైంద్రాగ్నాశ్విన పశుద్వయాలంభో న్యాయ్యః ఉత అన్యతరానుష్ఠాన మిత్యనయోః పక్షయో రన్యతరో భవితవ్యః" । ఇతి విప్రతిపత్తి స్తస్మిన్పత్రే ప్రదర్శితా । తే పున స్తత్రవిదుషాం ప్రచలితం శాస్త్రార్థవిచార మశేష ముపశ్రుత్య, తత్రోపస్థితానా మనుపస్థితానాంచ బహూనాంవిదుషాం సమ్మతిం ముఖతః పత్రికాద్వారేణ చాకలయ్య, త్రిపూరుష సోమమాత్రవిచ్ఛేదినః పశుద్వయమేవ ప్రాయశ్చిత్తరూప మనుష్ఠేయ మితిశాస్త్రార్థం నిర్ణిన్యుః । ప్రకాశయామాసుశ్చ పత్రికాద్వారేణే మమేవస్వసిద్ధాన్తం ॥

తథాపి కేచి త్ప్రకారాన్తరేణ సన్నిహానా శ్రీమద్భిన్నా న్వమీభిరనుష్ఠాపితే, కొప్పాకాగ్రహార సఞ్జాత సోమయాగే శాస్త్రీయత్వా శాస్త్రీయత్వేఽ నిర్ణీతే మన్యమానా స్తన్నిర్ణయా యోగ్యజ్ఞానా, ఏషమ మాఘ శుక్ల ద్వితీయా మారభ్య త్రిషు దినేషు గంజరాజనగర్యాం పునస్సభా మకార్షుః । ప్రేషయంశ్చ సమాహ్వానపత్రం । తదాని ముద్భూత పుణ్యావశేనోపస్థితా స్స్వాహామపిసత్ర । సమాగతాశ్చ బహవో విద్వాంసః, కేవల వేదవిదస్సాఙ్గ వేదవిద శ్శ్రౌతస్మార్త ప్రయోగ విదస్తార్కికా వైయాకరణాః, కర్మమీమాంసకాః, బ్రహ్మమీమాంసకా, ఆఙ్గ్లేయ విద్యావిశారదా, ద్విత్రివిద్యానిపుణా స్సర్వవిద్యానిపుణా స్సోమయాజినో, హావిర్యాజినః పాకయాజినశ్చ । తత్ర విజయనటికానగరప్రవృత్తసభోపాధ్యక్షానోక్ష్యపనామకః సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణ అగ్రాసన ఏతే ఉపావేశయన్ । ఉపావేశయంశ్చ వక్కలంక్కాగ్రహార వాసినో రామావధానినామ్నో వేదశ్రౌతస్మార్తవిద్యాకులాంకష ప్రజ్ఞానయ్యగార్యుపనామకాం స్తస్మిన్ । అహా మపి మధ్యే పుష్పవత్యాః ఫణేవోపావేశితా స్మి తస్మి న్నాసనే॥— ప్రవృత్తా సభా ద్వితీ

య్యాయా మధ్యాహ్నే ఘంటాత్రయావసరే । తత్రచ ప్రథమ మస్మి న్దేశే త్రిపూరుషసోమవిచ్ఛేదిన ఏవ ఐంద్రాగ్నాశ్వినపశుద్వయానుష్ఠానం ప్రచలిత మస్త్యత ద్విపురుషసోమవిచ్ఛేదినోపి తాదృశ పశుద్వయానుష్ఠాన మిత్యాచారః పరీక్షితః । తదానీ మస్మిన్దేశే ద్విపురుష సోమవిచ్ఛేదినోపి పశుద్వయమనుతిష్ఠన్తీతి కేచన వృద్ధాశ్శ్రౌతప్రయోగ పారంగతా స్థలవిశేష యజమానవిశేషనామ గ్రహణ పురస్సరం న్యరూపయ న్నాచారం । తత శ్రుతిస్మృతిశిష్టాచారాణాం పరస్పర విరోధే కస్యవా ప్రామాణ్యం, కస్యవాఽప్రామాణ్య మితి ప్రాసఙ్గికా మీమాంసా ప్రవృత్తా । తదానీం ఖలు విజయనగర మహారాజ సంస్కృతకళాశాలాయాం పూర్వమీమాంసా ధ్యాపకైః గంటిఇత్యుపాహ్వై స్సూర్యనారాయణశాస్త్రిభి "విరోధేత్వ నపేక్షంస్యాదసతిహ్యనుమానః"మితి జైమినియసూత్రో దాహరణపూర్వకం శ్రుతిస్మృతిశిష్టాచారాణాం పరస్పరవిరోధే ఉత్తరోత్తరం దౌర్బల్య మప్రామాణ్య మిత్యుపన్యస్తం । తంచోపన్యాస మప్రతిపన్నా ఏవ సర్వే విద్వాంస ఉరరీచక్రుః । తతశ్చాస్తంగతో భానుమా న్పరిషదపి విశ్లిష్టా॥

తృతీయస్యాయాం ప్రాతః పరిషది, ద్విపూరుషం విచ్ఛిన్న సోమపీథస్య సోమపిపాసాయాం కి మైన్ద్రాగ్నాశ్వినావాహకం ప్రాయశ్చిత్త పశుద్వయ మనుష్ఠేయ ముతైన్ద్రాగ్నమాత్ర మిత్యేకా విప్రతిపత్తిః॥

త్రిపూరుషం విచ్ఛిన్న సోమపీథస్య త్రిపూరుష మవిచ్ఛిన్నార్థ జ్ఞానరహిత స్వవేదశాఖస్య సోమపిపాసాయాం కి మైన్ద్రాగ్నాశ్వినోభయ మనుష్ఠేయ ముతైన్ద్రాగ్నమాత్ర ముతాశ్వినమాత్ర మిత్యపరాచ విప్రతిపత్తిః॥

కక్షీకృతా తదానీం పూర్వోక్త సూర్యనారాయణశాస్త్రిణ ఏవ ప్రస్తుతీకృతా । సభాధ్యక్షైః ఉక్త విప్రతిపత్తిద్వయ ప్రదర్శితయో రధికారిణో రుభయో రపి సోమ పిపాసాయా మైంద్రాగ్నాశ్విన నామక పశుద్వయ మనుష్ఠేయ మేవ, నైక స్తేన, ద్వయోః ప్రాయశ్చిత్తయో స్సముచ్చయ ఏవ, నవికల్ప, ఇతి

శాస్త్రతాత్పర్యం వర్ణయామాసుః । తచ్చ వర్ణన ముత్తరత్ర ప్రదర్శ్య పరీక్షిష్యామః । తేనైవ ప్రాతఃకాలికీ పరిష త్సమాపితా॥

మధ్యాహ్నే పునర్ఘంటాద్వయస్య పరిష దారబ్ధా । తదాసీం ఖలు పూర్వోక్తకళాశాలా ప్రధానోపాధ్యాయా మహామహోపాధ్యాయ తాతా సుబ్బరాయశాస్త్రిణః, "కేచిత్తు ద్విపురుష సోమపిచ్ఛేదినోపి పశుద్వయానుష్ఠాన స్యావశ్యకతామాహుః," ఇతి వాక్యం వాహినీపతీయ్యనామకే గ్రంథే లిఖితమస్తి, న తత్ర మూలప్రమాణం శ్రుతిస్మృతివా లిఖితా।మనుపలబ్ధేషు గ్రంథాంతరేషుతు, తాదృశస్య న్యాగ్నిమాత్ర మనుష్ఠేయ మితి లిఖితమతః, కేచి దిత్యాదినా వాహినీపతి లిఖితేఽర్థే మూలప్రమాణం మృగ్యం । తన్మార్గణే యత్న స్సర్వై రనుష్ఠేయః॥ ద్వితీయ్య విప్రతిపత్తి ప్రదర్శిత స్యాధికారిణః, కేషాఞ్చ ద్వ్యాఖ్యాత్రాణా మ్మతేనోభయ మప్యనుష్ఠేయం । కేషాఞ్చ న్మతేనైకం । తత్రాపి, కేషాఞ్చ న్మతే నైన్యాగ్నిః। కేషాఞ్చన్మతే నాశ్వాన ఇతి, తస్మిన్నిన అసాయం, పరేద్యురా మధ్యాహ్నంచ, తత్ర శ్రుతిస్మృతివ్యాఖ్యాన ప్రదర్శనపూర్వకం వ్యాచఖ్యుః । రవివాసరస్య మధ్యాహ్నే కేచి త్సుబ్బరాయశాస్త్రిణాంపక్షమేవాంగీచక్రుః । అన్యేపునస్త మేవపక్షమలం చక్రుః ॥ణలేకేపున సూర్యనారాయణశాస్త్రిణాం పక్ష మవలంబికీర్షవః, కిమపి, కిమ ప్యవోచన్ । తావతా చాస్తమియా ద్భానుమాన్ ॥ తతశ్చ పక్షద్వయాంతర్గత పక్ష స్థాపనధారా స్సమ్య గుపశ్రుత్యాకలయ్య చ, శాస్త్రతాత్పర్యం, ప్రథమ మగ్రాసనారూఢాన్బ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణః, పర ద్విజయవాటికానగర సభా సిద్ధాన్తిత మేవార్థం వయం శాస్త్రీయ మనుమన్యామహ ఇతి స్వాశయం వాఙ్మాత్రేణ ప్రకటీచక్రుః ఊచుశ్చ స్వాశయ ప్రకటన పరమతవిఘటనపటీయసీ న్నిర్ణయపత్రికాం, విలిఖ్య చిరేణైవకాలేన ప్రేషయిష్యామ ఇతి॥

తతశ్చ మదభిప్రాయే జ్ఞాపనీయే, సభాసదాం, శ్రుత్వా సర్వై రుపన్యస్తా న్యర్థా మతివిచార్యచ, స్మృత్వా గురుపదామ్భోజే ఇష్ట్వా

హృది పరామ్బికాం, శాస్త్రార్థం హృదయారూఢం, విలిఖామియథా మతి॥ మాదృశానాం మందధియాం నసమ్భావ్య మపీదృశం । తథాపి హృత్థ్నయాకామ వామాజ్ఞారూఢ యామ్బయా, ప్రేరితి స్సాహస మిద మనుతిష్ఠామి । నస్వతః । చాపలాత్॥

తత్ర ప్రథమం శ్రుత్యర్థో విచార్యతే॥

శ్రీ విద్యారణ్యమునికృతా ఽవతరణికా.

విచ్ఛిన్నసోమపీథస్య పశుంవిధత్తే.

శ్రుతిః॥ ఐంద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభేత । య ఆతృతీయా త్పురుషాత్సోమం నపిబే ద్విచ్ఛిన్నోవా ఏతస్య సోమపీథో । యో బ్రాహ్మణస్సన్నా తృతీయా త్పురుషాత్సోమం నపిబతీంద్రాగ్నీ ఏవ స్వేనభాగధేయే నోపధావతి । తావేవాస్మైసోమపీథం ప్రయచ్ఛత ఉపైనగం సోమపీథో నమతి॥ ఇతి॥

భాష్యం॥ గాలితవృషణోబలీవర్ద ఉత్సృష్ట ఇత్యుచ్యతే । స ఏవ జీర్ణ లాంగలవహనాదే ముక్తః । పునరుత్సృష్టః । స్వాత్మానమారభ్య తృతీయఃపురుషః పితామహః పితాస్వయంచ, యదా సోమం నపిబేయుః । తదానీమేవతస్య త్రయస్య సోమపానంవిచ్ఛిన్నం। సఏతం పశుమాలభేత॥

ఇంద్రమగ్నించ క్రమేణ ప్రశంసతి॥ శ్రుతిః॥ యదైంద్రో భవతీంద్రియంవై సోమపీథ ఇంద్రియమేవ సోమపీథ మవరుంధే । యదాగ్నేయో భవత్యాగ్నేయోవై బ్రాహ్మణః । స్వామేవ దేవతా మను సంతనోతి॥ ఇతి॥

భాష్యం॥ సోమపానస్యేంద్రియ వృత్తిహేతుత్వా దింద్రియరూపత్వం॥ పశువిశేషణంప్రశంసతి॥ శ్రుతిః॥ పునరుత్సృష్టో భవతి పునరుత్సృష్ట ఇవ హ్యేతస్య సోమపీథ స్సమృద్ధ్యై॥ ఇతి॥

భాష్యం॥ ప్రథమం పితామహేన సోమపీథ ఉత్సృష్టః । పునః పిత్రా । పునః పిత్స్వేన । తత ఉక్తపశుసాదృశ్యాత్తదాలంభః । సమ్యార్ధ్య సంపద్యతే॥

ఐన్ద్రాగ్నమింద్రాగ్ని దేవతాకం । పునరుత్సృష్టం । ప్రథమం హాలవహనాది కర్మణి నియోజితః । తతః వృషణగాలనేన కించిత్కాలముత్సృష్టః । పునర్నియోజితః । తత్ర జరితః పునరుత్సృష్టః । బలీవర్దశ్చ గౌర్వా పునరుత్సృష్టః । తమాలభేత । అధికారిణం ప్రదర్శయతి । య ఆతృతీయాత్పురుషాదిత్యాది । అత్రాజధోఽభివ్యాప్తిః । తృతీయాత్పూర్వం చాత్మనా సహ । ఏవం చార్థాద్యస్య పితృపితామహయోః సోమపానం నాస్తి స ఇత్యర్థః, ఇతి సాయణమాధవాచార్యాశయః । అస్యాయమాశయః ॥ యజుష్ట్వే నైన్ద్రాగ్న విధాయకత్వేన చ సజాతీయత్వే ॥ శ్రుతిః ॥ "యస్య పితా పితామహస్సోమం నపిబేదథస పిపాసేత్, స ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభేత" ఇతి వాజసనేయకే, పితృపితామహయోరేవ గ్రహణాత్ ॥ "ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభేత ద్విపురుషా సోమపీథినః" ఇతి సూత్రే కాత్యాయనేనాపి ద్వయోరేవ గ్రహణాత్ ॥ "యస్యా పరౌ ద్వావసోమపౌ స్యాతాం, స ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభేత" ఇతి సూత్రేఽగస్త్యేనాపి పితృపితామహయోరేవ గ్రహణాత్ ॥ బహుమతానుసరణస్య న్యాయ్యత్వేన తైత్తిరీయ్యాకి వాక్యస్య తృతీయాదిత్యత్ర స ఏవార్థః । ఇతి ॥

ఆపస్తమ్బీయ శ్రౌతసూత్రవ్యాఖ్యాతా రుద్రదత్తస్తు । శ్రుతిః "తస్మాద్దా తృతీయాత్పురుషాన్నామన గృహ్ణంతీతి" తైత్తిరీయ్యవాక్యే తృతీయపదస్య పితరమారభ్య తృతీయపరతాయా ఆజోఽభివ్యాప్త్యర్థకతాయాశ్చ సర్వసమ్మతత్వేన । తస్యచ యజుష్ట్వేనైవ । తైత్తిరీయ్యత్వేన కృష్ణయజుష్ట్వేనాపి, సాజాతీయ్యత్వేన, సమ్భవదత్యన్త సన్నిహిత స్వకులానుసరణస్య న్యాయ్యత్వేన, తదనుసారేణాత్ర పృథక్ వర్ణనం న్యాయ్యం మన్యమానః । తృతీయశబ్దస్య, స్వపితరమారభ్య తృతీయపరత్వం ఆజోఽభివ్యాప్త్యర్థకత్వంచ వ్యాచష్టే ॥

రామాజ్ఞాతోపి త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేద ఏవ నిమిత్త మితివదన్నిమ మేవార్థ మభిప్రేతీత్యవగమ్యతే । నిమిత్తమాహావిచ్ఛిన్నో వా ఏతస్య సోమపీథ ఇతి । పూర్వోక్త మధికారిణం విశినష్టి । యో బ్రాహ్మణస్సన్నిత్యాదినా । అత్రైన్ద్రాగ్న పునరుత్సృష్టపదాభ్యాం ద్రవ్యదేవతయోః ప్రతిపాదనా దిన్ద్రాగ్ని ఉద్దిశ్య పునరుత్సృష్ట పశునాయజేతేత్యుత్పత్తివిధిః । ఆలభేతే త్యన్తేన పర్యవస్యతి । యో బ్రాహ్మణ స్సన్నితివాక్యస్యయ ఆతృతీయ్యాదిత్యాది వాక్య వ్యాఖ్యానరూపత్వేన తాదృశయాగః స్వీయ తృతీయ్యాపురుష వ్యాప్త సోమపానవిచ్ఛేదజ దోషనిర్ఘాతాయ । తాదృశవిచ్ఛేదవతా బ్రాహ్మణేనానుష్ఠేయ ఇత్యధికారవిధిః పర్యవస్యతి ॥ అస్యచ పశుయాగస్యాగ్నీషోమీయాయ్య వికృతిత్వేన ప్రకృతివ ద్వికృతి రిత్యతిదేశేన ప్రకృతిత ఏవ వినియోగ విధి ప్రయోగవిధీ ఉన్నేయౌ ॥ అత్ర చాధికార విధివాక్యేన బ్రాహ్మణ పదం బ్రాహ్మణత్వరూప జాతివిశిష్టపరం నదితర వ్యావర్తకం ॥ తథాసతి తాదృశయోః క్షత్రియ వైశ్యయో రైన్ద్రాగ్న్యానావశ్యకతాపత్తేః ॥ కేచిత్తు । శ్రుతిః "నానృతంవదేత్ । సత్యాన్నప్రమదితవ్యం" ఇత్యాది నిషేధకేవా సత్యవచన నివృత్తౌ । శ్రుతిః "తస్మాదాహితాగ్ని ర్నానృతం వదేత్" ఇతి పునర్నిషేధో, యథాఽఽహితాగ్నే ర్దోషాతిశయ ప్రదర్శనార్థః । ఏవ మత్ర బ్రాహ్మణపదమపి బ్రాహ్మణస్య పూర్వోక్త సోమవిచ్ఛేదే దోషాతిశయ ప్రదర్శనార్థ మితి వర్ణయన్తి । తన్నాతీవ మనోజ్ఞం విజ్ఞానాం । తథా సతి దోషాతిశయవతః బ్రాహ్మణస్య తన్నిర్ఘాతా యైన్ద్రాగ్నవిధానే తద్దోషాల్పదోషవతోః క్షత్రియ వైశ్యయోరపి స్వల్ప ప్రాయశ్చిత్తస్యైవ వక్తవ్యత్వే నైన్ద్రాగ్న్యా నావశ్యకతాపత్తేః । నహి న్యూనాధిక దోషవతోర్నప్రాయశ్చిత్త విధానం న్యాయ్యం । నహ్యన్యాయ్యం విధాతుముత్సహతే సర్వజ్ఞా శ్రుతిః । యస్తు తథా బ్రూయాత్సతు శ్రుతేః ప్రామాణ్యమేవ హాపయేత్ ॥

దృష్టాన్తేఽపి, "తస్మాదాహితాగ్ని ర్నానృతంవదేత్" ఇతి పునర్నిషేధః శ్రుత్యర్థః, నదోషాతిశయ ప్రదర్శనార్థః । పరన్తు ఆశ్వాస

వాక్యే "యోదుర్బ్రాహ్మణస్సోమం పిపాసేదితివాక్యేన దుర్బ్రాహ్మణ స్యాశ్వినపశ్వధికారితయాఽగ్రే ప్రదర్శయిష్యమాణత్వే నైన్ద్రాగ్నవాక్యే బ్రాహ్మణపదమనుపాదాయ సామాన్యతోఽయ ఆతృతీయాదిత్యుక్తా వాశ్విన పశ్వధికారీ దుర్బ్రాహ్మణ ఏవాత్రాప్యధికారీ। తథా చోఽభావ స్యైకాధికారికావితి భ్రమస్స్యాత్। తద్వారణాయ బ్రాహ్మణపదం వక్ష్యమాణాశ్వినపశ్వధికారి దుర్బ్రాహ్మణవిలక్షణద్విజాతిపరం। తథా చ పూర్వోక్తసోమవిచ్ఛేదమాత్రేణ నదుర్బ్రాహ్మణ్యం। అతోఽభిన్నా ధికారికావిమౌ యాగావితి సిద్ధ్యతి। అత ఏ వైన్ద్రాగ్నాధికారి బ్రాహ్మణాపేక్షయాఽఽశ్వినాధికారిణాం దుర్బ్రాహ్మణాంవిలక్షణమేవసత్వే వ్యాఖ్యాతారో బోధాయనాది ఋషయశ్చోచుః। అన్యథాఽఽశ్వీన వాక్యే దుర్బ్రాహ్మణ ఇతి శబ్దాధిక్యస్య ప్రయత్నాధిక్య ప్రయోజ్య స్య వైయర్థ్యాపత్తేరితి।

యద్యపి దేవదత్తస్య పితృపితామహయో ర్యజ్ఞదత్త విష్ణుమిత్ర యో స్సోమపానాభావే, యస్య పితృపితామహౌ సోమంనపిబత, ఇతి వక్తవ్యే యచ్ఛబ్దోపాత్తస్య దేవదత్తస్య సోమపానాభావకథనం, "నపిబతీ" తి। వాక్యేన నోపపద్యతే। సోమపానాభావస్య తయోరేవసత్త్వాత్ సోమపానోద్యతస్య తస్య సోమపానవిచ్ఛేదస్య వక్తుమశక్యత్వాత్। తృతీయస్య పురుషవ్యాప్త సోమపానకర్తృత్వస్యైతస్మిన్నప్రసక్తత్వేన తన్నిషేధస్య కర్తుమశక్యత్వాచ్చ। తథాపి, పిబతీత్యన్తార్థస్య పాన కర్తృత్వస్య, నఞర్థాభావేఽన్వయేన సోమపాన కర్తృత్వాభావ లాభే, తత్రా తృతీయాదిత్యన్తార్థ తృతీయపురుషాభివ్యాప్తే రన్వయేన, తృతీయపురుషాభివ్యాప్త వర్తమానకాలిక సోమపానకర్తృత్వాభావవాన్య ఇత్యర్థలాభేన యావద్దేవదత్తస్సోమం నపిబతి, తావత్తాదృశాభావస్య దేవదత్తేఽబాధితత్వేన, నతాదృశ ప్రయోగానుపపత్తిః। అత ఏవాఙో మర్యాదార్థకత్వం స్వీకృత్య తృతీయపదస్యాపి తరమారభ్య తృతీయపరతయా వ్యాఖ్యానేఽపి, పితృపితామహయో రన్వయో స్సోమపానాభావరూపస్య పూర్వోక్తార్థస్య లాభసమ్భవేఽపి, తథా వ్యాఖ్యానముపేక్షితం మాధవాచార్యైః। తథా సతి స్వపి

త్రాపేక్షయా తృతీయస్య పురుషావృత్తి సోమపానాభావస్యైవలాభేన, తదాశ్రయత్వస్య స్వస్మిన్వక్తు మశక్యత్వేన, నపిబతీతి ప్రయోగస్యా సాంగత్యాపత్తే రితివిభావనీయం॥ వస్తుతస్తు ఆఙో మర్యాదార్థకత్వే వ్యాపకతాసమ్బన్ధేన, పితృత్వ పితామహత్వవిశిష్టః ప్రపితామహావృత్తిః యస్సోమపానకర్తృత్వాభావస్తద్వాన్యః ఇత్యర్థోభవతి। నామయస్య పితృపితామహయో ద్వయో రేవసోమపానాభావః, నతృతీయస్యాస్య స, ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్ట మాలభేతేతి పర్యవస్యతి। ఏవం సతి యస్య పితృపితామహ ప్రపితామహాస్త్రయో వ్యధీతస సర్వాంగ చతుర్వేదా, అపీత సోమాశ్చతస్య దౌర్బ్రాహ్మణ్యాభావా న్నాశ్వినః। పితృపితామహాపేక్షయా అధికస్య ప్రపితామహస్యాపి, సోమపానవిచ్ఛేదా న్నైన్ద్రాగ్నః, ఇతి తస్య ప్రాయశ్చిత్తాన్తరమేవ, వక్తవ్యంస్యాత్॥ ఆఙో౽భివ్యాప్త్యర్థకత్వేతు, వ్యాపకతా సమ్బన్ధేన, పితృత్వ పితామహత్వ విశిష్టః సోమపాన కర్తృత్వాభావ వాన్య ఇత్యర్థో౽భవతి। పూర్వోక్తస్థలే ప్రపితామహ నిష్ఠస్య సోమపానకర్తృత్వాభావస్య, పితృత్వాది వ్యాపకత్వాభావే స్తత్రాపైన్ద్రాగ్న్యేనైవ చరితార్థతా ఇతి భావః॥ అత్రద్విజాతిపరేణ బ్రాహ్మణశబ్దేన కర్మాధికారితా సూచనాద్యో బ్రాహ్మణ స్సన్నిత్యనేన, కర్మాధికారీ సన్నిత్యర్థలాభాత్కర్మాధికారిణో ద్విజాతి గృహస్థస్యైవ సోమపానవిచ్ఛేదజో దోషః। నాత్యాశ్రమిణోః। నాపి నైష్ఠికాదే రిత్యర్థ స్సన్నిత్యనేన సూచితః। ఇత్యైన్ద్రాగ్నవాక్యం॥

అథఆశ్వినవాక్యం—శ్రీ విద్యారణ్యస్వామినామవతరణికా:—
దుర్బ్రాహ్మణస్య సోమపానేచ్ఛాం నిమిత్తీకృత్య పశుంవిధత్తే॥

శ్రుతిః॥ "ఆశ్వినం ధూమ్రమలలామమాలభేత। యో దుర్బ్రాహ్మణస్సోమం పిపాసే దశ్వినౌ వై దేవానామ సోమపావాస్తాం। తౌ పశ్చా త్సోమపీథం ప్రాప్నుతా మశ్వినావేతస్య దేవతాయో దుర్బ్రాహ్మణ స్సోమం పిపాస త్యశ్వినావేవ స్వేన భాగధేయే నోపధావతి తావేవాస్మై సోమపీథం ప్రయచ్ఛత। ఉపైనగ్ం సోమపీథో నమతి

యు ర్ధూమ్రో భవతి । ధూమ్రిమాణ మేవాస్మాదపహ న్తి, లలామో భవతి ముఖత ఏవాస్మి న్తేజో దధాతి» ఇతి.

ధూమ్య్రం॥ మలినశ్వైత్యం ధూమ్రత్వం । లలామేశౌక్ల్యేన లాంఛితో ఉపలక్షితశరీరే ధూమ్రవర్ణః పశు రశ్వినోః ప్రియః। దుర్బ్రాహ్మణ లక్షణం బోధాయనఆహ "యస్య వేదశ్చ వేదీచ విచ్ఛిద్యేతే త్రిపూరుషం సవై దుర్బ్రాహ్మణోనామ యశ్చైవ వృషలీపతిః" ఇతి. పూర్వోక్త పునరుత్సృష్ట పశౌ యో బ్రాహ్మణస్సన్నిత్యుక్తత్వా దీదృశో దుర్బ్రాహ్మణోనాధికారీ । అత్రతు సోమపానే శ్రద్ధాలుత్వేనేచ్ఛావత్వే సతి దుర్బ్రాహ్మణోఽధిక్రియతే । అశ్వినగ్రహబ్రాహ్మణే॥ తౌ దేవా అబ్రువన్నపూతౌ వా ఇమౌ మనుష్యచరౌ భిషజావిత్యుక్తత్వా దపూతయో రితరదేవవత్సోమపాత్రత్వం నాస్తి । పశ్చా ద్యజ్ఞస్య ఛిన్నం శిరః ప్రతిసంధాయ తేన తుష్టేభ్యో దేవేభ్య స్సోమగ్రహం లబ్ధవంతౌ । తదపి తత్రైవామ్నాతం । తౌ బహిష్పవమానేన పావయిత్వా తాభ్యా మేత మాశ్విన మగృహ్ణ న్నితి॥ అత స్సమాన శీలత్వాద్దుర్బ్రాహ్మణస్య సోమం పిపాసో రశ్వినా దేవతా॥ పశో ర్ధూమ్రత్వవర్ణేన, దౌర్బ్రాహ్మణ్యలక్షణం ధూమ్రిమాణం మాలిన్య మస్మా దపహన్తి । లలామే శౌక్ల్యేన అస్మి న్ముఖతఏవ ముఖ్యమేవ బ్రహ్మవర్చస లక్షణం తేజోధత్తే॥ ఇతి॥

ఆశ్వినం, అశ్వినదేవతాకం ధూమ్రః, ధూమ్రవర్ణః॥ లలామం ముఖే శుక్లచిహ్నం । ధూమ్రశ్చ లలామంచేతి ద్వంద్వసమాసో త్తరం అర్శాదిత్వా దచ్ప్రత్యయః । తేన ధూమ్రవర్ణవిశిష్టం ముఖే శుక్ల చిహ్న విశిష్టం పశుమా లభేత । అత్రాపి, పూర్వవ దశ్వినా వుద్దిశ్య ధూమ్రలలామేన పశునాయ జేతే త్యుత్పత్తివిధిః । అశ్వినదేవతాకో ధూమ్రలలామ పశు ద్రవ్యకో యాగః । సోమపానశ్రద్ధాలు సోమపానేచ్ఛావ ద్దుర్బ్రాహ్మణ కర్తృకః దౌర్బ్రాహ్మణ్య నిర్ఘాత ప్రయోజనక ఇత్యధికారవిధిః । వినియోగ ప్రయోగవిధీపూర్వవ దున్నేయౌ॥ అథ సాయణ మాధవాచార్య టీకార్థో విచార్యతే । దుర్బ్రాహ్మణ

లక్షణ మాహ బోధాయనః “యస్యాః.....వృషలీపతిః” “యశ్చ పౌన ర్భవః స్మృతః” ఇతి పాఠాన్తరం। అత్ర వేదశ్చ వేదీచ యస్య త్రిపూరుషం విచ్ఛిద్యేతే స దుర్బ్రాహ్మణ ఇతి యోజనా। అత్ర వేద స్సాంగః। శబ్దమాత్ర మితి కేచిత్ । తత్తత్కర్మోపయుక్తమన్త్రా ఇత్యపరే గాయత్రీమాత్ర మిత్యన్యే। వేదీచ సామికీతి కేచిత్ । దార్శికీత్యన్యే। ఔపాసనికీత్యపరే। అత్ర యస్యేతి షష్ఠ్యర్థః సమ్బన్ధిత్వస్య త్రిపూరుష మిత్యనేనాన్వయః యత్సమ్బన్ధి త్రిపూరుష మిత్యర్థః। అర్వాచీన నిష్ఠేన వేదవేదివిచ్ఛేదే నోర్ధ్వాగస్య దోషస్యా సమ్భావితత్వా దూర్ధ్వాగస్య కర్మవేలాయా మర్వాచీన నిష్ఠయో స్తయోర్జ్ఞానతు మశక్యత్వా చ్చోర్ధ్వ మిత్యర్థలాభః। సతిసమ్భవే క్రమస్య త్యాగా సమ్భవాన్మధ్యేమధ్యే క్వచి త్క్వచి త్తదుభయవిచ్ఛేదస్య సర్వత్ర సమ్భావితత్వాచ్చ। క్రమిక పురుషత్రయలాభః। లేపభాజ శ్చతుర్థాద్యాః పిత్రాద్యాః పిణ్డభాగిన ఇతి వచనేన లేపభా క్త్రిపురుషనిష్ఠస్య యత్సమ్బన్ధస్య లాభేపి సమ్భవ త్యవ్యవహిత సమ్బన్ధే వ్యవహితసంబన్ధగ్రహణస్యా న్యాయ్యత్వేన పిణ్డభా క్త్రిపురుష నిష్ఠసమ్బన్ధలాభః। తేన జనక తజ్జనకాది సాధారణః ప్రయోజకత్వాపరపర్యాయః। విలక్షణ స్వరూప సమ్బన్ధవిశేష షష్ఠ్యర్థస్సిద్ధ్యతి। యత్ప్రతియోగిక విలక్షణ సమ్బన్ధస త్త్రిపూరుష మిత్యుక్తా। యత్పదార్థస్య త్రిపూరుషాన్తర్గతత్వలాభః। త్రిపూరుష మితి త్రయాణాం పురుషాణాం సమాహార స్త్రిపూరుషం। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। తేన త్రిపూరుషత్వ వ్యాపకత్వలాభః। తస్యచ విచ్ఛిత్తావన్వయః। విచ్ఛిత్తిశ్చ ప్రాప్యస్థానాప్రాప్తిః। అప్రాప్తి రసమ్బన్ధః। ఆఖ్యాతార్థశ్చ ప్రతియోగి సమ్బన్ధ ప్రతియోగిత్వం। తచ్చ వేదశ్చ వేదీచేతి చకారద్వయోపస్థాపిత ద్విత్వాన్విత వేదవేద్యోరన్వేతి। తథాచ యత్సమ్బన్ధిక్రమిక పురుషత్రయత్వ వ్యాపకాభావ ప్రతియోగిసమ్బన్ధ ప్రతియోగి వేదవేద్యుభయు మితి బోధః। ఏకస్య చైత్రస్యగమనకాలే చైత్రో మైత్రశ్చ గచ్ఛత ఇతి ప్రయోగాభావాద్వ్యాసజ్య వృత్తిధర్మస్యోద్దేశ్య తావచ్ఛేదక తాస్థలే, తదవచ్ఛేదేనైవ విధేయాన్వయా త్ప్రత్యేక ముభయో రపి

విచ్ఛేదలాభః । వేదవేద్యో స్సమ్బన్ధస్యైకస్యాభావా త్తత్సమ్బన్ధయో
ర్విలక్షణయోః ప్రాతిస్వికరూపేణాభావద్వయలాభః । తయోశ్చ శాబ్ద
బోధేయ త్సమ్బన్ధి పురుషత్రయత్వ వ్యాపకాభావత్వేనానుగతరూపేణ
భానాన్న వాక్యభేదః । యత్సమ్బన్ధి క్రమిక పురుషత్రయత్వ వ్యాపకా
భావ ప్రతియోగిసమ్బన్ధ ప్రతియోగి వేదవేద్యుభయ మితిబోధే జాతే
యస్మిన్నష్టం వేదవేదిప్రతియోగిక విలక్షణసమ్బన్ధ ప్రత్యేకాభావద్వయ
వ త్క్రమిక పురుషత్రయ ప్రయోజ్యత్వం విలక్షణం దుర్బ్రాహ్మణపద
ప్రవృత్తినిమిత్త మితిసిద్ధం । అత్ర కేచిత్ విచ్ఛిత్తిరత్యన్తాభావః । ఆ
ఖ్యాతార్థః ప్రతియోగిత్వం । తస్యచ కారద్వయోపస్థాపిత ద్విత్వ
విశిష్ట వేదవేద్యో రన్వయః । తథాచ యత్సమ్బన్ధి పురుషత్రయత్వవ్యా
పకాత్యన్తాభావ ప్రతియోగి వేదవేద్యుభయం స దుర్బ్రాహ్మణ
ఇత్యర్థః । ఏవంచైక సత్వేపి ద్వయం నాస్తీతి ప్రతీత్యా త్రిపూరుషం
వేదాధ్యయనవతోపి, వేదవేద్యుభయాభావసత్వేన దుర్బ్రాహ్మణ్య
మక్షతమితి । తస్యాప్యాశ్వీన ఆవశ్యకః । ఐన్ద్రాగ్నోపి త్రిపూరుష సోమా
భావజ దోష నిర్ఘాతా యావశ్యకః । సచ త్రిపూరుష మవిచ్ఛిన్న వే
దస్యోభయాభావో వేద్యభావ ప్రయుక్త ఇతి తజ్జన్యదోష నిర్ఘాతా
యైన్ద్రాగ్నకృత ఆశ్వీనానుష్ఠానం వ్యర్థమేవేతివాచ్యం । ఉభయాభా
వస్య ప్రత్యేకాభావతో భిన్నత్వాత్ । అన్యథోభయంనాస్తీతి విలక్ష
ణ ప్రతీత్యనుపపత్తేః । ఏకస్మిన్నేవ పురుషే ప్రత్యేకాభావజ దోషో
భయాభావజ దోషయో రుభయోరప్యంగీకారాత్ । తన్నిర్ఘాతా
యో భయానుష్ఠానాపేక్షణాత్ । నచైవం త్రిపూరుష మవిచ్ఛిన్న
సోమపీథస్య త్రిపూరుషం విచ్ఛిన్నవేదస్యా ప్యుభయాభావసత్వా
దాశ్వీనః ప్రసజ్యేతేతివాచ్యం । ఇష్టాపత్తేః । నచతుల్య యుక్త్యావిచ్ఛి
న్న వేదస్యా విచ్ఛిన్నవేదః పురుషస్యా ప్యుభయాభావ ప్రత్యేకాభా
వయో స్సత్వా త్త్రిశుద్వయానుష్ఠానం ప్రసజ్యేతేతివాచ్యం । జ్ఞాత్వా
కర్మాణి కుర్వీతేతి శాస్త్రేణానధీత వేదకృతస్య, కర్మణోఽ విధినాకృత
త్వేన, కృతస్యాపిత స్యాకృతప్రాయత్వేన, తత్రాపైన్ద్రాగ్న స్యాశ్వీనస్య
చేష్టత్వాత్ । నచతస్య పురుషస్యా విధినాకృతత్వేన, వేదవిచ్ఛేదస్య

సహజత్వే వేదవిచ్ఛేదస్యైక సత్త్వేపిద్వయాభావేన ప్రత్యేకమభావద్వయ సత్త్వేన వోభయాభావస్యచ సత్త్వేన, ప్రత్యేకాభావద్వయ సమాధానా యైన్ద్రాగ్నద్వయ స్యోభయాభావజ దోషసమాధానా యాశ్వినస్యచ ప్రసక్తిస్స్యా దితివాచ్యం । కేవల వేదవిచ్ఛేదజ దోష నిర్ఘాతా యైన్ద్రాగ్న శ్రుతే రైన్ద్రాగ్నద్వయాప్రసక్తిః । తాదృశేనకృతాయా అపి, వేద్యా అకృతప్రాయత్వేన తత్సమాధానాయై కైన్ద్రాగ్న ప్రసక్తిః । ఉభయాభావజదోష సమాధానాయాశ్వినస్యాపి ప్రసక్తిః । నచతర్హి వేదవిచ్ఛేదస్య దోషత్వమేవ నస్యాత్ । ప్రాయశ్చిత్తాశ్రవణాత్ । నచేష్టాపత్తిః । వేదానధ్యయనస్య దోషత్వే నధీత వేదకృతం కర్మవిఫలమితి వచనస్యాఽసంగత్యాపత్తేః । వేదానధ్యయనం న దోష ఇతివచసో వేదాధ్యయనం నవిహిత మితిఖల్వర్థః । విహితాననుష్ఠానస్య దోషహేతుత్వేనా విహితాననుష్ఠాన స్యైవా దోషహేతుత్వాదితివాచ్యా । వేదానధ్యయనస్య దోషహేతుత్వేపి తస్య బ్రహ్మోజ్ఝం వేదనిన్దాచేత్యాది స్మృత ప్రాయశ్చిత్తాన్తరోప నోద్యత్వోపగమాత్ । ఏవం చైన్ద్రాగ్నాశ్వినయో స్సర్వత్ర సముచ్చయ ఏవ నవికల్ప ఇతి శాస్త్ర తాత్పర్యంవర్ణయన్తి । తన్న విచారసహం । తథాహి అత్ర వేదస్య పురుషేనసమ్బన్ధోఽధ్యేతృత్వం । వేద్యాస్త్వనుష్ఠాతృత్వం । తథాచ విలక్షణ సమ్బన్ధద్వయే నోభయాభావః కథం ప్రసిధ్యేత్ । వ్యధికరణ సమ్బన్ధావచ్ఛిన్నా భావస్య ప్రసిద్ధిరితిచేత్తర్హి తస్య సార్వత్రికత్వేన వేదవేద్యుభయవతోపి చాత్రాబ్రాహ్మణ్యప్రసక్తిః । వేదవేదిపదయో రధ్యయనానుష్ఠానపర తాంగీకారే తయోర్లాక్షణికత్వాపాత్ । విచ్ఛేదోపినాత్యన్తాభావః । తథాసతి ప్రాప్యస్థానవిశేషం ప్రతిధావతో శ్చైత్రమైత్రయోర్మధ్యే చైత్రస్యావిచ్ఛేదే మైత్రస్యావిచ్ఛేదే, చైత్రమైత్రౌవిచ్ఛిద్యేత ఇతిప్రయోగాపత్తేః । కించయస్యత్రిపూరుషం వేది రవిచ్ఛిన్నా వేదశ్చ విచ్ఛిన్నస్తస్య చాత్రాబ్రాహ్మణ్యం కథంవార్యేత । ఇష్టాపత్తిరితిచేత్తాదృశ మధికృత్యైన్ద్రాగ్నాశ్వినోభయం కుత్ర నానుతిష్ఠంతి వృద్ధాః । నహ్యనధీత వేదకృతం కర్మసుత రామకృతమితి మన్యన్తే వృద్ధాః । కించ వేదా నధ్యయనా దస్మదాదికృతం స

ద్ధ్యావందనమప్యశాస్త్రీయ మేవేతి కథం బ్రాహ్మణ్య మస్మాకం। అథ వేదపదేన కర్మోపయుక్త మన్త్రాణా మేవ వివక్షణాత్ । నాస్మాక మబ్రాహ్మణ్యం తాదృశ వేదాధ్యయనస్యాభావ ఏవ కర్మనిష్ఫల మితిచేత్తర్హి బ్రాహ్మణభాగస్యా నధ్యయనప్రసంగః । తస్య కర్మజ్ఞానార్థత్వేన కర్మాఙ్గత్వాభావాత్ । కించ భవదుక్తరీత్యా వేదివిచ్ఛేదస్య వేదవిచ్ఛేదం ప్రతి, వేదవేద్యుభయాభావం ప్రతిచ వ్యాపకతయా యస్య వేది ర్విచ్ఛిద్యతే , స దుర్బ్రాహ్మణ ఇతివక్తవ్యే, యస్య వేదశ్చ వేదీచేత్యుభయ గ్రహణం వ్యర్థమేవే త్యాపతేత్ । వేదివిచ్ఛేదవతో ఽవిచ్ఛిన్న వేదస్యాపి, దుర్బ్రాహ్మణ్యస్య భవదభిమతత్వేనాతి ప్రసంగాభావాత్ కించ ప్రతియోగితా వైలక్షణ్యేనైవ, ఘటోనాస్తి ఘటపటోభయం నాస్తీతి ప్రతీత్యో ర్వైలక్షణ్యోపపత్తౌ కథ మతిరిక్తోభయాభావసిద్ధిః। కథ మన్యథా వినాదో వ్యతిరిక్తాయాః ప్రతియోగితాయా మేవ। అన్యథా సమ నియతాభా వైక్యాంగీకర్తృమతే నిఖిలవ్యధికరణధర్మావచ్ఛిన్నాభావానాం గగనాభావయాపత్త్వేన గగనాభావాంగీకర్తౄణాం మణికారాణాం తదనంగీకారానుపపత్తేరితి। యుష్మదీయ వచనా ముపపత్తిః । ఏవంచ ప్రత్యేకాభావయో రేవోభయత్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకత్వస్యాపి స్వీకారే నైవోపపత్తేః కథ మతిరిక్తోభయాభావసిద్ధిస్తస్య దుర్బ్రాహ్మణ్య ప్రయోజకత్వంవా కథం। కించైకపత్వేపి ద్వయాభావేన కంచిద్దోష మాపాద్య తస్య ప్రాయశ్చిత్తవిధానే ఽవిచ్ఛిన్న సోమవేదస్యాపి, వేదవేది పౌండరీకత్రిత్వావచ్ఛిన్నాభావస్య సంధ్యా ముపాసతోఽపి, నిత్యంసంధ్యావందన వైశ్వదేవోభయత్వా వచ్ఛిన్నాభావస్యాంతతో ఘటపటాది ఘటోభయత్వా వచ్ఛిన్నాభావస్యచ సత్త్వేన తేషామపి ప్రాయశ్చిత్తాన్తరాణి కల్ప్యంతాం। నహ్యేతాదృశాభావస్య పాపహేతుత్వం తస్య ప్రాయశ్చిత్తంవా ప్రాయశ్చిత్తశాస్త్రేష్వపి, శ్రుతౌ స్మృతౌ వాదృష్టమస్తి । కించ యద్ధర్మావచ్ఛిన్నస్య విధితః ప్రాప్తిస్తద్ధర్మావచ్ఛిన్నాననుష్ఠానం ప్రత్యవాయాపాదక మితిశాస్త్రసిద్ధాన్తః । విహితస్యాననుష్ఠానా న్నిందితస్యచ సేవనాత్ । ఇత్యాదిశాస్త్రాత్ । విధయశ్చ "స్వాధ్యాయోఽ

ధ్యేతవ్యః" "అగ్నీనాదధీత" "సోమేనయజేత" ఇత్యాదయః ప్రత్యేక ధర్మావచ్ఛిన్నానామేవోపలభ్యన్తే । నహ్యుభయత్వావచ్ఛిన్న విష యాః । యద్యవిహిత ధర్మావచ్ఛిన్నాననుష్ఠానమపి ప్రత్యవాయమా పాదయే త్తర్హిక్షస్యాననుష్ఠానంలోకే ప్రత్యవాయంనాపాదయేత్ । త థాచా విహితాననుష్ఠానత్వావిశేషాత్సురాపాన, కలంజభక్షణామేధ్య భక్షణస్వర్ణస్తేయ బ్రాహ్మణవధాదీనా మననుష్ఠానస్యాపి ప్రత్యవాయ జనకత్వ మాపద్యేత । ఏవంచ నిషిద్ధానుష్ఠానేఽననుష్ఠానేపిచ దోష ఇతి తదిదముభయతః పాశారజ్జుః ॥ పురుషస్య తస్మాన్న కిఞ్చిదేతత్ । కించయత్తూక్తం వేదవిచ్ఛేదస్య కేవలస్య దోషత్వేపి, తస్య ప్రాయశ్చి త్తాన్తరాపనోద్యత్వోపగమానా మనుపపత్తిరితి, తత్తు పరిహాసాస్పదం వచః ॥ నహి బ్రహ్మోజ్ఝం వేదనిన్దాచేతిశ్లోకే వేదానధ్యయనం పరిగ ణితమస్తి । బ్రహ్మోజ్ఝం నామాధీత వేదవిస్మృతిఃఖలు । నవేదానధ్య యనం । వేదవిచ్ఛేదోనామ వేదానధ్యయనం । నహ్యుభయోరైక్యమ స్తి । తత్కథం తస్యోక్తప్రాయశ్చిత్తాన్తరాపనోద్యత్వం వేదవిచ్ఛేదజ దోషస్య । కించ వేదవిచ్ఛేదజ దోషస్య యత్కించిత్ప్రాయశ్చిత్తాన్తరాప నోద్యత్వమంగీకృత్యైన్ద్రాగ్నాననుష్ఠానే, వేదవిచ్ఛేదజదోషస్యాపి ప్రాయ శ్చిత్తాన్తరాపనోద్యత్వ సమ్భవా ద్విచ్ఛిన్న సోమపీథస్యైన్ద్రాగ్నం నానుష్ఠేయ్యేత । యస్యేతి మన్త్రార్థస్య వేదవేద్యోరన్వయం కృత్వా । యత్సమ్బన్ధీవేదః యత్సమ్బన్ధినీవేదిశ్చేతి కేషాంచిదర్థోపవర్ణనం, తద త్యన్త మజ్ఞాన విలసితమేవ । వేదవేద్యోర్యత్సమ్బన్ధస్య సాధారణస్య వక్తుమశక్యత్వాత్ । యత్కించిత్సమ్బన్ధస్య వ్యావర్తకత్వాత్ । య త్కించిత్ వేదవేద్యోర్విచ్ఛేదస్య సోత్తర పురుషత్రయే సార్వథిక త్వేన సోత్తర త్రిపూరుషముభయనత్వేపి, స్వస్య దార్బ్రాహ్మణ్య ప్రసంగాచ్చ ॥

అథ వేదార్థప్రకాశే ॥ దుర్బ్రాహ్మణ సన్నిత్యుక్తత్వాత్, పూర్వోక్త పునరుత్సృష్టపశావిదృశో దుర్బ్రాహ్మణోనాధికారీతి । ఈ దృశః యస్య వేదిచేత్యుక్తలక్షణః, దుర్బ్రాహ్మణః, తత్పితామహః, పూ ర్వోక్త పునరుత్సృష్టపశౌ, ఐన్ద్రాగ్న పశుయాగే, నాధికారీ, తాదృశ

పశ్వధికారిభిన్నః । తాదృశ పశ్వధికారాభావవా నిత్యర్థః । తథాచ తాదృశ దుర్బ్రాహ్మణే నైన్ద్రాగ్నో నానుష్ఠేయ ఇతి భావః ॥ అత్ర కేచిదీదృశ దుర్బ్రాహ్మణస్యా ప్యైన్ద్రాగ్నం ప్రాపయితుకామాః, అసతిబాధకే, ఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదక విధేయయోః ప్రయోజ్య ప్రయోజక భావ భానస్య సర్వసమ్మతత్వేనే దృశ దౌర్బ్రాహ్మణ్యా మైన్ద్రాగ్న్యాధికార ప్రయోజకత్వా భావవదితి । ఈదృశో దుర్బ్రాహ్మణో నాధికారీతి గ్రంథస్యార్థం వర్ణయన్తః । దుర్బ్రాహ్మణే దౌర్బ్రాహ్మణ్యా త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేదయో స్సమావేశ సమ్భవా దుభయోరనుష్ఠానం సిద్ధ్యతీతి తాత్పర్యం వర్ణయన్తి । తదపి సమనోజ్ఞం విజ్ఞానాం ।

అసతిబాధక ఇత్యాది నియమేన భాసమానమపి, ప్రయోజకత్వముద్దేశ్యతా వచ్ఛేదక విధేయయోరిత్యంగీకారేణోద్దేశ్యతావచ్ఛేదకే దౌర్బ్రాహ్మణ్యే విధేయాధికారాభావ ప్రయోజకత్వ మేవ భాసితుమీష్టే, నాధికార ప్రయోజకత్వాభావః । తస్య విధేయత్వా ద్విధేయ ప్రయోజకత్వా నాత్మకత్వాచ్చ । తత్రచ ప్రయోజకత్వస్య పదార్థతయా, నఞర్థేఽతిస్యాన్వయా సమ్భవాచ్చ తాదృశ నియమే నేత్యుత్సృజ్య స్వాతంత్ర్యేణ, తథాఽర్థవర్ణనే దరిద్రోన సుఖీత్యాదౌ దారిద్ర్యస్య సుఖప్రయోజకత్వా భావభానమపిస్యాత్ । ఇష్టాపత్తిరితి చేద్ఘటోనసుఖీత్యాది ప్రయోగస్య స్వారసికత్వం కథంవార్యేత । ఘటత్వే సుఖప్రయోజకత్వా భావస్య బాధాత్ । నను ప్రసక్త ప్రతిషేధోఽయం ఘటేసుఖం న ప్రసక్తమితి, న తాదృశ ప్రయోగాపత్తిరితి చేత్కింవాఽస్మాకం తే నైవార్థసిద్ధిస్స్యాత్తాదృశవాక్యజ బోధేయ త్కించిదర్థవిశేష భాన మనంగీకృత్యైవ । ప్రసక్త ప్రతిషేధ ఇత్యస్యచ ద్వేధాహి వ్యుత్పత్తిః । ప్రసక్తే ప్రతిషేధః । ప్రసక్తస్య ప్రతిషేధ ఇతిచ । ఏవంచ ప్రసక్తిర్ద్వేధా, ఉద్దేశ్య ప్రసక్తి ర్విధేయ ప్రసక్తిశ్చేతి । తత్రోద్దేశ్య ప్రసక్తిర్నామ, తద్ధర్మవ్యాపక ధర్మావచ్ఛిన్నే విధేయో త్సర్గాధీనా తద్ధర్మావచ్ఛిన్నేపి, విధేయసమ్భావనా । యథా దరిద్రత్వ వ్యాపక మనుష్యత్వా వచ్ఛిన్నే సుఖోత్సర్గాధీనా దరిద్రేపి సుఖసమ్భావనా । తస్యాం సత్యాం ప్రతిషిధ్యతే సుఖం । దరిద్రోనసుఖీతి । తత్ర

దారిద్ర్యస్య సుఖాభావ ప్రయోజకత్వభానే మనుష్యత్వావచ్ఛిన్నేక్ష్య మానం సుఖం దరిద్రాతిరిక్త మనుష్యత్వావచ్ఛేదేన పర్యవస్యతి। విధేయప్రసక్తిర్నామ తద్ధర్మావచ్ఛిన్నే యత్కించిద్ధర్మావచ్ఛిన్న నిశ్చయాధీనా తద్ఘటితవిశేష ధర్మావచ్ఛిన్నస్యాపి సమ్భావనా। యథా గృహే ఘటత్వావచ్ఛిన్నస్య నిశ్చయాధీనా ఘటత్వ ఘటిత నీలఘటత్వావచ్ఛిన్నస్యాపి సమ్భావనా। తస్యాంసత్యాం, ప్రతిషిధ్యతే గృహేన నీలోఘట ఇతి। ఏవంచ నీలాతిరిక్త ఘటవద్గృహ మిత్యర్థః పర్యవస్యతి। ఏవంచ ఘటత్వ వ్యాపక పృథివీత్వ ద్రవ్యత్వా ద్యవచ్ఛిన్నేన సుఖోత్సర్గః। నాపి తదధీనాఘటే సుఖసమ్భావనా। తథాప్యర్థస్య బాధాత్తాదృశ ప్రయోగః "ఘటోన సుఖీతి ప్రయోగః" కథం వారణీయ ఇతిచేత్, ఘటత్వస్య సుఖాభావ ప్రయోజకత్వ భానాంగీకారేణైవ। ఘటత్వస్య సుఖం ప్రతిసుఖాభావం ప్రతివాఽప్రయోజకత్వాత్। సుఖప్రయోజకత్వా భావభానాభ్యుపగమేతస్య ఘటత్వేఽబాధాత్తాదృశ ప్రయోగ వారణ మశక్యమేవ। ఏవంచ ప్రసక్తోద్దేశ్య ప్రతిషేధస్థలే సర్వత్రోద్దేశ్య తావచ్ఛేదక విధేయ ప్రయోజకత్వ మేవభాసతే। నతు విధేయ నిషేధ ప్రతియోగి ప్రయోజకత్వాభావః। ప్రకృతేచ పూర్వోక్త పునరుత్సృష్ట పశో ర్విచ్ఛిన్నసోమపీథస్యాధికారిణో నిర్దేశాత్తదన్యస్య దుర్బ్రాహ్మణత్వావచ్ఛిన్నేపి తాదృశాధికార సమ్భావనాయాం ప్రతిషిధ్యతే। ఈదృశో దుర్బ్రాహ్మణో నాధికారీతి. తేనచేదృశ దుర్బ్రాహ్మణత్వ మధికారాభావ ప్రయోజకం ఈదృశ దుర్బ్రాహ్మణాతిరిక్త విచ్ఛిన్న సోమపీథిన ఏవ తత్రాధికార ఇతి పర్యవస్యతి। అత ఏవయో బ్రాహ్మణ స్సన్నితివ్యక్తత్వాదితి మాధవాచార్యస్య హేతులేఖనమపి సంగచ్ఛతే। యోబ్రాహ్మణ స్సన్నితివాక్యేనాన్యేనాధికారి దుర్బ్రాహ్మణ భిన్నస్యాధికారిణో నిర్దేశాదితి తదర్థత్వాత్। ఇత్యే తత్సర్వం సుధియో విభావయన్తు।

అత్ర దుర్బ్రాహ్మణ మీదృశ ఇతి విశేషయన్నన్యవిధస్య వృషలీపత్యాది రూపస్య దుర్బ్రాహ్మణస్య పూర్వోక్త పునరుత్సృష్టపశో వధికారం సూచయతి। ఏతే నేదృశ ఇతి దుర్బ్రాహ్మణ విశేషణాదన్య

విధమపి దౌర్బ్రాహ్మణ్యమస్తీతి సూచయేత్ తచ్చ విచ్ఛిన్న సోమపీథ త్వరూప మితి సూచయతీతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యాన మనాదేయమేవ । స్మృతి ప్రసిద్ధస్య వృషలీపత్యాది రూపస్య దుర్బ్రాహ్మణ్యస్యాధికార సూచకతయా ఈదృశ పద సార్థక్యోపపత్తౌ, అన్యథా సిద్ధత్వేన తస్య విచ్ఛిన్న సోమపీథత్వ దౌర్బ్రాహ్మణ్యత్వ కల్పకత్వాత్ । ఈదృశో దుర్బ్రాహ్మణో నాధికారీత్యుక్తౌ అన్యవిధో దుర్బ్రాహ్మణోఽధికారీత్యర్థస్యైవ సూచితత్వేన, తస్యాన్యవిధ దౌర్బ్రాహ్మణ్యస్య విచ్ఛిన్న సోమపీథత్వ రూపత్వే తాదృశ దుర్బ్రాహ్మణస్యైవాగ్న్యధికారస్య కంఠోక్తతయా సూచనాఽసంగతేశ్చ ।

అద్ధై తస్య సాయణ మాధవాచార్యస్య మతే, వేదవిచ్ఛేదశబ్దేన కో వాభిప్రేతః । కిం సోమవిచ్ఛేదః । ఉత శ్రౌతవిచ్ఛేదః । అథవా స్వాధ్యాయనవిచ్ఛేదః । ఇత్యేకః ప్రశ్నః । ఏవం యస్య వేదశ్చ వేదిశ్చ విచ్ఛిద్యేతే త్రిపూరుషం సవై దుర్బ్రాహ్మణో నామేత్యత్ర యస్య వేదో విచ్ఛిద్యతే స దుర్బ్రాహ్మణః । యస్య వేదిశ్చ విచ్ఛిద్యతే స దుర్బ్రాహ్మణః । ఇతి ప్రత్యేకం వాక్య పరిసమాప్తిం స్వీకృత్య యోజనా సమ్భవతి కిం త్రిపూరుష వేదివిచ్ఛేద వేదవిచ్ఛేదయోః ప్రత్యేకం దౌర్బ్రాహ్మణ్య రూపత్వ మభిప్రేతం । ఉత విచ్ఛేదద్వయస్యాపి మిలిత్వా దౌర్బ్రాహ్మణ్య రూపత్వ మభిప్రేత మిత్యపరః ప్రశ్నః । అత్రబ్రూమః । వేదవిచ్ఛేద వేదివిచ్ఛేదోభయం మిలిత్వా దౌర్బ్రాహ్మణ్య రూప మిత్యాశయ ఇతివదామః । అన్యథా ఈదృశో దుర్బ్రాహ్మణో నాధికారీత్యత్ర ఈదృశ పదేన వేదవిచ్ఛేదవతో దుర్బ్రాహ్మణస్య పరిగ్రహేణ తస్యైవాగ్న్యధికారాభావ కథన మసంగతం స్యాత్ । వేదవిచ్ఛేద సమాధానాయాశ్వినస్య వేదివిచ్ఛేద సమాధానాయైవాగ్నస్య చావశ్యకత్వాత్ । నిమిత్తయోర్భేదాత్ । ఏవం వేదివిచ్ఛేదవతో దుర్బ్రాహ్మణస్య ఈదృశ పదగ్రాహ్యత్వే తస్యైవాగ్నస్య కంఠోక్తతయా, తదధికారాభావ కథనా సంగతేశ్చ । నచయు తతృతీయాదిత్య స్తోత్రస్య సంహితాభాష్యేన వ్యాఖ్యానాత్, పూర్వోత్తర ద్విపురుష సోమ విచ్ఛేదినో ఐన్ద్రాగ్నః పూర్వోత్తర త్రిపూరుష సోమవిచ్ఛేదినో ఆశ్విన ఇ

తి, వ్యవస్థాయాం - ద్విపురుష సోమవిచ్ఛేదవత్యాః త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేద-
దా స్వర్గత్వాత్ త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేదవతః దుర్బ్రాహ్మణస్య తాదృ-
శ దుర్బ్రాహ్మణస్య పునరాధానాయాగ్నేయే కృతే. ద్విపురుష సోమవి-
చ్ఛేద పునరాధానా దైవాగ్నేయో న కర్తవ్య ఇతి నాధికారిత్వస్య తాదృశా-
ధః ప్రసజ్యత ఇతి, త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేదస్య దుర్బ్రాహ్మణ్యాదృశా-
త్యేనా నుపపత్తి రితి వాచ్యం ; ఏవం హి త్రయో దుర్బ్రాహ్మణాః
అత్ర శ్లోకే ప్రతిపాదితా ఇతి వక్తవ్యం ; తత్ర ప్రథమః త్రిపురుష సో-
మవిచ్ఛేదవాన్ ద్వితీయస్తాదృశ వేదివిచ్ఛేదవాన్ తృతీయస్తు వృషలీపతి-
ర్యద్యపి తేష్వేకవాక్యపరిసమాప్తిమభిప్రేత్య తదా తాదృశ ఇత్యుక్తే,
ప్రథమోపస్థితస్య వేదవిచ్ఛేదిరూపదుర్బ్రాహ్మణస్యైవ పరిగ్రహః స్యాత్
ఇతి సామాన్యత తాదృశో దుర్బ్రాహ్మణో నాధికారీతి న్యాయాత్ప్రాప్తే
మధ్యమో దుర్బ్రాహ్మణో నాధికారీతి న్యాయాత్ [illegible] తస్యైక-
వాక్య పరిసమాప్తి రభిప్రేతా ; కింతు విచ్ఛేదద్వయవాన్ దుర్బ్రాహ్మణ
ఇత్యర్థ ఏవాభిప్రేతః ; కించైవం శంకితాశయాంగీకారే త్రిపురుష సోమ-
విచ్ఛేద [illegible] ఉపసంహార స్యైవ లాభాత్ [illegible] సముచ్చయస్య
[illegible] తచ్ఛాస్త్ర [illegible] సముచ్చయ [illegible] వాదినామనుపపత్తిః
అత ఏవ వేదివిచ్ఛేదో న శ్రుతౌ విచ్ఛేదః ; వాక్యోపాసన విచ్ఛే-
దః ; సోమవిచ్ఛేదస్య తాదృశ వేదివిచ్ఛేద వేదవిచ్ఛేదయో [illegible]
తత్త్వేన నాధికారిత్వం తల్లేఖనస్య సాంగత్య [illegible] శ్రుతేః [illegible]
చ్ఛేద వేదవిచ్ఛేదయో దోషప్రాబల్యాత్ పునరాధానే సోమవిచ్ఛేద [illegible]
ష నిష్కాశనమాత్రం వ్యక్తం ; అత ఏవ మాధవాచార్య [illegible]
ద్విపురుష సోమపానవిచ్ఛేదే అగ్న్యాధానే ; త్రిపురుష వేదివిచ్ఛేద తా-
దృశ వేదవిచ్ఛేదో భయం దుర్బ్రాహ్మణ్యం [illegible] పునరాధాన [illegible]
శ్యసః , । తాదృశ దుర్బ్రాహ్మణస్య మధ్యే ద్విపురుష సోమవిచ్ఛేద
స్యాపి ప్రవిష్టత్వాత్ [illegible] పునరాధానాయాగ్నేయే కృతే [illegible]
మాధానాయ పృథక్ నైవాగ్నేయః కార్య ఇతి, తేన విచ్ఛేదద్వయస్య
మిలిత్వా దుర్బ్రాహ్మణ్య [illegible] కేవల [illegible] సైవ
కేవల వేదవిచ్ఛేదస్యాపి [illegible]

తుల్యయుక్త్యా కేవల సోమవిచ్ఛేదస్యైవ కేవల వేదవిచ్ఛేదస్యాప్యై
న్ద్రాగ్నేనైవసమాధాన సమ్భవాత్, శ్రుతౌ సోమంనపిబేదిత్యస్య, వే
దం నకుర్యాదిత్యర్థోపలక్షణత్వ సమ్భవాత్ । తథశ్రుతించ జాతిశ్చే
క్యాదిస్మృతౌ తథస్మృతయోః తుల్యతయా పరిగణనేన వేదానధ్య
యనకర్మాకరణయో స్సమానయోగక్షేమత్వాత్ । నన్వేవ మప్యే
తస్మృతేస్సోత్తర త్రిపూరుషసోమమాత్రవిచ్ఛేదనతః కిం ప్రాయశ్చిత్తం ।
తస్య దార్భ్రాహ్మణ్యరూపత్వా భావాన్నాశ్వినః । శ్రుత్యుక్త పురుషా
పేక్షయా అధికపురుష సోమవిచ్ఛేదత్వేన నైన్ద్రాగ్న ఇతిచేన్నైవం ।
శ్రుతౌ తృతీయ శబ్దస్య న్యూనసంఖ్యావ్యవచ్ఛేద మాత్రపరత్వాత్ ।
స్మృత్యానాపి ద్వితీయపురుషత్వ మాత్ర వ్యాపక సోమమాత్రవిచ్ఛేదే
నైన్ద్రాగ్నః । తతో ప్యధికసంఖ్యాక పురుషత్వవ్యాపక సోమమాత్ర
విచ్ఛేదే ఐన్ద్రాగ్న ఇత్యర్థే తాత్పర్యాత్ । అన్యథా చతుష్పూరు
షత్వ వ్యాపకవేదవేదివిచ్ఛేదే ప్రాయశ్చిత్తాంతరస్య వక్తవ్యత్వాపా
తాచ్చ । ఏవం రామాండార, రుద్రదత్త, ధూర్జటి, చౌండపాయ
ప్యాగస్త్యాదిమతేష్వపి, సంఖ్యాతపురుషాపేక్షయాఽధిక పురుష
వ్యాప్త, తత్తద్విచ్ఛేదే, తత్రప్రాయశ్చిత్తాపేక్షయాఽధిక ప్రాయశ్చిత్త
స్యవక్తవ్యత్వాపాతాచ్చేతిదిక్ ॥ విచారితా ఐన్ద్రాగ్నశ్రుతిః విచారిత
మాశ్వినవాక్యం । విచారితశ్చ వేదాగ్రప్రణాశః ॥ అథ రామాండార
నామ్నా వ్యాఖ్యావిచార్యతే । అస్య కః కాలః కోదేశః । కః పితా ।
కామాతా । కింగోత్రం । కుత్రత్యః । నాచకస్మాత్ । కియద్వయస్కాదికం
వయం నజానీమః । పరన్త్వ తదీయమపి వ్యాఖ్యానమతి ప్రమాణమా
ర్గానుసారం మన్యన్తే శ్రౌతప్రయోగవిదస్తత ఏ తదీయం వ్యాఖ్యానం
విచారయామః । ఇయంచవ్యాఖ్యా ధూర్తస్వామికృతస్యాపస్తంబీయ
శ్రౌతసూత్రభాష్యస్యేతి కేచిత్ । సూత్రతాత్పర్యవర్ణనం సమేవేత్యన్యే ।
భవతు యథాకథంచిత్ । ప్రకృతమనుసరామః ॥

రామాండారగ్రంథే ప్రథమపటలే.

ఇష్టిపశూనాంతు దర్శపూర్ణమాసా విష్టీనాం ప్రకృతిః । ప్ర
కృతివద్వికృతిః కర్తవ్యేతి చోదకేన ప్రకృతికాలస్య సిద్ధత్వాత్ ।

ద్వ్యహాకాలసాధ్యత్వే ప్రాప్తే సద్యస్కాలార్థం వచనమిదం । తత్రపూర్ణమాస వికారాణాం నియమార్థం । అమావాస్యా వికారాణాం ప్రాప్త్యర్థం । యాద్యసద్యస్కాలః పశుః । సద్యస్కాలా వరుణప్రఘాసా ఇతిదర్శనాత్ । నైమిత్తికానాంతు నిమిత్తానంతరమేవేత్యుక్తం । ఇష్టిపశుసోమానాం । తస్మాదంధానంతరమేవనిమిత్తస్య విద్యమానత్వాత్ ఐంద్రాగ్నః పశుః కార్యః । అగ్నిహోత్ర పూర్వాధానే సాయంప్రాతరగ్నిగం హుత్వా అన్వారంభణీయాం కృత్వా ఐన్ద్రాగ్నః పశుః । యదాపునరగ్నిహోత్ర మేవసంవత్సరంజుహోతి, తదాన భవత్యేవ । పరస్తాద్భవత్యేవ । ఆశ్వినస్తు, సోమపిపాసాయాం, సోమాత్పురస్తాత్పర్వణికర్తవ్యః । యదాపునస్సోమపూర్వాధానం పర్వణి తదా, ఉభయమపి, సోమాత్పురస్తాత్కృత్వా సోమారంభః । తదధికారస్య సంపాదకత్వాత్తయోః । కేచిదన్యతరవిభక్తేరభావాన్నసమాధానేపి పర్వణి, ఐంద్రాగ్నాశ్వినౌ సమానతంత్రౌ నానాతంత్రౌ వాకృత్వా దర్శపూర్ణమాసాదిభిరిష్ట్వా సోమమారభేతేతి । తస్మిన్పక్షే । అగ్నిహోత్రం తుహూయతే, అగ్నిధారణార్థం । సోమాదనంతరంచ దశహోతృసహితం పురుషార్థమగ్నిహోత్రమారబ్ధవ్యమితి । తత్రైన్ద్రాగ్నస్య వేదవేదీసమ్బన్ధే విద్యమానేపి సోమచ్ఛేదనం నిమిత్తం భవతి ॥ శ్రుతిః "ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభేతయ ఆతృతీయాత్పురుషాన్నసోమం నపిబేది"తి శ్రుతేః ॥ ఆశ్వినస్తు, దుర్బ్రాహ్మణ్యా [illegible] ॥ శ్లో. యస్య వేదశ్చ వేదీచ విచ్ఛిద్యేతే త్రిపూరుషం సవై దుర్బ్రాహ్మణోనామన సోమం పాతుమర్హతి ॥ ఇతి ॥ వేదవేదివిచ్ఛేదస్య దుర్బ్రాహ్మణ్య [illegible]త్వాత్ । సోమవిచ్ఛేదస్యాపి వేదవేదివిచ్ఛేదాంతర్గతత్వాత్ । అత్రశ్రుతిః ॥ "ఆశ్వినం ధూమ్రలలామమాలభేతయో దుర్బ్రాహ్మణస్సోమం పిపాసేత్" ఇత్యనేనైవ చరితార్థత్వాదాశ్వినే కృతే నైంద్రాగ్నః కర్తవ్యః ॥

నిమిత్తభేదాదుభావిత్యుపదేశః । అన్వారంభణీయాం కృత్వా సహవా నానావాకర్తవ్యౌ ।

కేచిత్తు । సావిత్రీమాత్రసారోపిసయో దుర్బ్రాహ్మణో భవే

చిత్రియ్యతే । యస్మాత్ పితా పుత్రస్యానుమతో భవతి, అనుపస్థితే తస్మాత్ పితృ
వర్గాణాం పుత్రాన్వయో నాశ్యః ॥ ఐన్ద్రాగ్నస్య చ్ఛన్దస్సోమచ్ఛేదనిమిత్తో
విధ్యః । యస్యాః పుత్రస్సోమపీథస్య విచ్ఛేదః స్యాత్ తస్యాశ్శిష్టో భవతీతి । సోమ
పూర్వాన్వయో భవే అగ్నీషోమీయస్యాగ్నీషోమీయత్వాదుపదేశః । తథాగ్నీ
షోమీయః తన్త్రేణాన్తరాభావస్త్వయోః । తదానీమపి తయో ద్విమిత్ర

[illegible]

[illegible]

పూర్వే ఐన్ద్రాగ్న శ్యేనయోః కాలో విహితః । యస్యాపూర్వశ్యేన
యాగే “యో బ్రాహ్మణస్సన్ సోమం పిబాసేత్” ఇతి సోమపీథసా
శ్యేనస్య యథా నిమిత్తీకృతాః । తథైన్ద్రాగ్నవాక్యమపి, పౌత్రస్యేయకే
సోమపానమిచ్ఛేత్ ఇతి సోమపిత్రాసై ఐన్ద్రాగ్నస్య నిమిత్తీకృతా । తైత్తి
రీయబ్రాహ్మణే తద్విరుద్ధప్రతిపత్త్యభావేన తస్య । ఉభయోః పాఠస్సమ్భవతి ।
తథాపి కాలాన్తరవిధానమస్య కథమితి సుధియో విభావయన్తు । ఐన్ద్రా
గ్నస్య నిమిత్తమాహ । తత్రైన్ద్రాగ్నస్యేతి । వేదవేదీసమ్బన్ధే విద్య
మానేపీతి । వేదసమ్బన్ధే వేదిసమ్బన్ధే చ విద్యమానేపీత్యర్థః । అ
నేన వక్ష్యమాణః బ్రాహ్మణాదిషు వేదివిచ్ఛేదోపి సోమవిచ్ఛేదః ।
కిన్తు పితాదివిచ్ఛేద ఇతి సూచితః । త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేద ఏవ నిమి
త్తమితి ఉక్తత్వాత్ । పితృపితామహ సోమవిచ్ఛేద ఇవేతి పాఠః । అత ఏవ
తత్ర తథా చ, వేదవిచ్ఛేద స్త్రీతా, విచ్ఛేదశ్చ మిలిత్వా బ్రా
హ్మణ్యాదౌ । త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేద ఐన్ద్రాగ్న నిమిత్త మితి ద్వయోర్నిమి
త్తయోః పరస్పరం భేదోపి ఘటితత్వం చ ప్రదర్శితః । ఆశ్విన స్య నిమిత్త
మాహ ‘ఆశ్వినస్త్విత్యాదినా’ అత్ర శ్రుతిం ప్రమాణయతి । ‘ఆశ్వి
నం ధూమ్రలలామమాలభేతేతి’ శ్రుతేరాశ్వినో బ్రాహ్మణ్య నిమి
త్తక ఇతి యోజనా । బ్రాహ్మణ్యస్వరూపం వక్తుం కాత్యాయనవచనమేవోదాహరతి । యస్యేత్యాదినా । అత్ర పరమతసిద్ధ
మాహ వాజసనేయశ్రుతిః పదవిచ్ఛేదస్యేత్యాదినా । వేదవేదివిచ్ఛేద
స్య బ్రాహ్మణ్య మిత్తత్వాత్ । సోమవిచ్ఛేదస్యాపి వేదవేదివిచ్ఛే
దాన్తర్గతత్వాద వైరవర పరిబోధకత్వాదాశ్వినే శ్రుతే నైన్ద్రా

గ్నః కర్తవ్య ఇతి యోజనా । అనేనైవ దార్శపూర్ణమాస్యనిష్ఠానాత్తు కాశ్వినేనైవ చరితార్థత్వాత్ । ఐన్ద్రాగ్నకార్యస్యాపి కృతత్వాత్ । అస్య గ్రంథస్యాయమాశయః । వేదవిచ్ఛేదో సోమవిచ్ఛేదశ్చ మిలిత్వా దార్శపూర్ణమాస్యోః । సోమవిచ్ఛేదస్య తదుభయ ఘటకత్వాదుభయ సమాధాయకే ఆశ్వినే కృతే ప్రత్యేకసమాధాయక ఐన్ద్రాగ్నోన కార్య ఇతి మాధవాచార్యమతపర్యవసాయీదం మతం । స్వమతే వేదవిచ్ఛేదస్య త్రేతాగ్ని విచ్ఛేదరూపత్వేన సోమవిచ్ఛేదస్య దార్శపూర్ణమాస్య ఘటకత్వాదాశ్వినేనైవ తత్సమాధానం నసమ్భవతీతి స్వమత ముపసంహరతి ॥ నిమిత్తభేదాదుభావిత్యుపదేశ ఇతి । నిమిత్తభేదాత్, ఐన్ద్రాగ్నాశ్విననిమిత్తయోర్భేదాదిత్యర్థః । యద్యపి పూర్వమతేపి, ఏక ఐన్ద్రాగ్నస్య నిమిత్తం ఉభయం మిలిత్వా ఆశ్విననిమిత్తమితి, నిమిత్తభేదోస్తి । తథాపి పూర్వమతే ఐన్ద్రాగ్ననిమిత్త మాశ్విననిమిత్తఘటకం । నైతన్మతమితి విశేషః । ఉభౌ । ఐన్ద్రాగ్నాశ్వినౌ । అనుష్ఠేయావితి శేషః । ఇత్యుపదేశః ప్రాచాం గురూణాం వా ఉపదేశః । మతాంతరమితివార్థః । మతాంతరం ప్రదర్శయతి సావిత్రీమాత్రసారోపీతి । యస్సావిత్రీమాత్రసారోపి నభవతి సముద్రాన్తస్సోభ్యేదితి యోజనా । తథా చ విచ్ఛిన్నసావిత్రీకత్వం దార్శపూర్ణమాస్యమితి ఫలితం । సా చ విచ్ఛిత్తిః కీదృశీత్యాకాంక్షాయాముభయుక్తవచనమాహ । "యస్య పితా పితామహో వేత్యాదినా" అత్ర వాశబ్దస్యాప్యర్థే, అన్యథా వికల్పకార్థకత్వే, అనుపనీతౌ స్యాతామితి ద్వివచనానుపపత్తేః । విశేష్యవాచకపదోత్తర విభక్తితాత్పర్య విషయసంఖ్యా విరుద్ధసంఖ్యాయా అవివక్షణేన ఏకవచనస్యైవ సాధుత్వాత్ । దర్శనాత్, శాస్త్రాత్, తథా చ పితుః పితామహస్య చ ద్వయోస్సావిత్రీవిచ్ఛేదే దార్శపూర్ణమాస్యమితి భావః । త్రిపురుషసోమవిచ్ఛేదస్యాపి సత్త్వే, తత్రైన్ద్రాగ్నాశ్విన యోర్ద్వయో రప్యనుష్ఠేయత్వమాహ, త్రైతాదినా.....నిమిత్తే నిత్యే ఇత్యన్తేన । ఏతన్మతే సావిత్రీ విచ్ఛేదాభావే, ఆశ్విననిమిత్తాభావాదాశ్వినోన కర్తవ్యస్సతి సోమవిచ్ఛే కేవలైన్ద్రాగ్నః కర్తవ్య ఇత్యాహ "యస్య పునరిత్యాదినా...సభవతి" ఇత్యన్తేన । తథా చ, వేదవిచ్ఛేద స్త్రేతావిచ్ఛేదశ్చ మిలిత్వా దార్శ్యా

హ్మాణ్యాం । త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేద త్త్వైన్నాగ్ని నిమిత్తం । ఉభే అపి నిమిత్తే పరస్పర విభిన్నే పరస్పరాఘటితేచ । అతస్తాదృశ సోమవిచ్ఛేదమాత్రే సత్యైవ న్నాగ్నిః । తాదృశ దార్భ్యాహ్మణస్యైసత్వాత్యాశ్వినోపీతి। రామాండారాశయః ॥ అథ రుద్రదస్వామికృతా మాపస్తమ్బీయ శ్రౌతసూత్రవ్యాఖ్యాం విచారయామః ॥ అస్యాపి దేశకాలాదికం పూర్వవత్ ॥

రుద్రదత్తవ్యాఖ్యానే.

విచ్ఛిన్న సోమపీథస్యానా లబ్ధ వ్రాత్యపశోర్న సోమదీక్షేతి । కోయం విచ్ఛిన్న సోమపీథోనామ । ననూక్తోయం బ్రాహ్మణే । "ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్ట మాలభేతయ ఆతృతీయాత్పురుషా త్సోమం నపిబే ద్విచ్ఛిన్నోవా ఏతస్య సోమపీథ" ఇతి । తత్రచ, త్రయః ప్రాచస్త్రయః ప్రత్యంచ ఇత్యాగా ప్రాక్త్వేనోక్తాః దీక్షావేదననామ సుబ్రహ్మణ్యాగానామభిః కీర్త్యమానాగ పిత్రాదీనాం త్రిపూరుషే । తస్యాం చరమః ప్రపితామహ స్తృతీయోఽభిప్రేతః । నత్వాత్మన స్తృతీయః పితామహః । కుతః । సోమపానోద్యతస్యాత్మన స్తద్విచ్ఛేదాభావాత్ । ఏతత్తే తతయే చత్వా మన్వే తత్తే పితామహాయే చత్వా మన్వే తత్తే ప్రపితామహాయే చత్వా మను । ఏతత్తే తతయే చత్వామన్వితి, తిసృషు స్రక్తిషు నిదధాతి । తస్మాదా తృతీయా త్పురుషాన్నామన గృహ్ణన్తీత్యాగా వ్యక్తార్థత్వాచ్చ । యథోక్తా వధకత్వమప్యత ఏవ నిదర్శనాదవ గంతవ్యం । తద యమర్థో భవతి । యస్య పిత్రాదయస్త్రయః పురుషాస్సోమం నపీతవన్త స్ససోమపీథాన్నే పశుమాలభేతేతి । కాత్యాయనమతాత్, ద్విపురుష విచ్ఛిత్తావపీష్యతే । యథాహ । "వసంతేగ్నిష్టోమః ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభ్యద్విపురుషా సోమపీథన ఇతి । కః పునరుత్సృష్టః । ఛాగః పునరుత్సృష్ట ఇతి భారద్వాజః బోధాయనస్త్వాహ । పునరుత్సృష్టోఽనడ్వా నిత్యేవశీర్ణగవ ఏవ ఉక్తో భవతి । లింగంచాత్రభవతి । పునరుత్సృష్ట ఇవ హ్యేతస్య సోమపీథస్సమృధ్యా । ఇతి ॥

దార్భ్యాహ్మణస్య త్త్వైన్నాగ్నే నేష్ట్వా ఆశ్వినోస్యాలభ్యః ।

యథోక్తం బ్రాహ్మణే । "ఆశ్వినం ధూమ్రమలలామమాలభేత యో దుర్బ్రాహ్మణ స్సోమం పిపాసేదితి" కోసౌ దుర్బ్రాహ్మణః । తమాహ బోధాయనః ॥ "యస్య వేదశ్చ వేదీచ విచ్ఛిద్యేతే త్రిపూరుషం । సవై దుర్బ్రాహ్మణో నామ యశ్చ పౌనర్భవో భవేదితి"॥ అత్ర వేదశ్చ వేదిశ్చేతి చకారాభ్యాం వ్యక్తం, సముచ్చయావగమాదుభయవిచ్ఛేద ఏవ భవత్యాశ్వినో నాన్యతరవిచ్ఛేదే ॥ భారద్వాజస్త్వాహ ॥ "విలుప్త సావిత్రీకో దుర్బ్రాహ్మణ" ఇతి । తస్మింస్తు పక్షే త్రిపురుష ముభయ విచ్ఛేదేపి భవత్యాశ్వినః । ఐన్ద్రాగ్నస్తు నేష్యతే, నిమిత్తాభావాత్ ॥

"తదయమర్థో భవతియస్యపిత్రాదయస్త్రయః పురుషాస్సోమం నపీతవన్తస్స సోమపీథార్థీ పశుమాలభేతేత్యన్తా" రుద్రస్వామికృతా వ్యాఖ్యా ॥ అస్యాభిప్రాయః పూర్వమేవ వర్ణితః, శ్రుతివ్యాఖ్యానావసరే ॥ మతాన్తరమాహ, కాత్యాయనేత్యాదినా ।

ఏవం త్రిపూరుషం విచ్ఛిన్న సోమపీథస్యైన్ద్రాగ్నముక్త్వా దుర్బ్రాహ్మణస్యాశ్వినపశుః దుర్బ్రాహ్మణ్య నిర్ఘాతాయానుష్ఠేయ ఇత్యాహ । దుర్బ్రాహ్మణస్య త్విత్యాదినా ॥ ఐన్ద్రాగ్నే నేష్టవ్యేతి ॥ అనేన వక్ష్యమాణ బోధాయన వచనోక్తో వేదవిచ్ఛేదోన సోమవిచ్ఛేదః, పరిన్తు త్రేతావిచ్ఛేదః । తేన దుర్బ్రాహ్మణ్యే, నసోమవిచ్ఛేద ఘటితమితి దుర్బ్రాహ్మణస్యాపి సోమవిచ్ఛేద సమాధానాయైన్ద్రాగ్నోపి పృథక్కార్య ఇత్యాశయః । రామాండారస్యైనాస్యాపీతి ప్రతిభాతి । సమ్భవతో గోషయోః పరస్పర మసాంకర్యే ఉభయో ర్వ్యాఖ్యాత్రోరైకకంఠ్యేచ, తత్పరిత్యాగా నౌచిత్యాత్ । దుర్బ్రాహ్మణ స్వరూపం వక్తుం బోధాయనవచనమే వోదాహరతి । యస్యేత్యాదినా । యస్య వేదో విచ్ఛిద్యతే సదుర్బ్రాహ్మణః । యస్య వేదిశ్చ విచ్ఛిద్యతే సదుర్బ్రాహ్మణ ఇతి ప్రత్యేకవాక్య పరిసమాప్తిం దూషయతి । "అత్ర వేదశ్చ వేదీచేతి చకారాభ్యాం వ్యక్తం సముచ్చయావగమాదిత్యాదినా । ...నాన్యతరవిచ్ఛేదే" ఇత్యన్తేన । మతాన్తరమాహ ॥ భారద్వాజస్త్వాహేత్యాదినా । సావిత్రీ లోపశ్చైతన్మతే స్వస్య షోడశవ

షాః దూర్ధ్వముపనయనాది రూపం, రామాంశారమత ఇవైతస్మి
న్నేపి, పితృపితామహయో రుభయో రప్యుపనయనాభావరూపం వా।
తస్మింస్తు పక్షే లుప్తసావిత్రీకత్వం గార్బ్రాహ్మణ్యమితిపక్షే ఏతదు
త్తరం త్రిపురుష ముభయావిచ్ఛేదేపి భవత్యాశ్విన ఇతి పాఠః। ఉభయ
విచ్ఛేదేపీతి పాఠః ప్రామాదికః॥ త్రిపురుష ముభయావిచ్ఛేదేపీ స్యోత్త
ర పురుషత్రయత్వ వ్యాపక వేదవేదివిచ్ఛేదద్వయా భావేపీత్యర్థః।
భవత్యాశ్విన ఇతి తన్నిమిత్తస్య పూర్వోక్తసావిత్రీవిచ్ఛేదస్య సత్వాత్।
ఐన్ద్రాగ్నస్తు నేష్యతే। నిమిత్తాభావాత్। తన్నిమిత్తస్య త్రిపూరుష
సోమవిచ్ఛేదస్యానియతత్వాదితిభావః। యస్య పితృపితామహయో
స్సుతరాం సావిత్రీ విచ్ఛేదః ప్రపితామహశ్చన సోమంపీతవాన్ తస్య ని
మిత్త సత్వాదైన్ద్రాగ్నేష్టిరప్యత ఏవేతి భావః। ఏవంచ రామాణ్డార
రుద్రదత్తయో స్సర్వవిషయే వ్యాప్త్యకరంయ్య మేవేతి ఫలితం॥

అథాగస్త్యసూత్రం.

"యస్య పక్షే ద్వావన సోమపౌ స్యాతాం స ఐన్ద్రాగ్న్యేష్ట్వా యజే
నేందయజేత। యస్య పితృపితామహ ప్రపితామహాస్త్రయోప్యసో
మపాస్స్యుస్స ఐన్ద్రాగ్న్యేష్ట్వాఽథాశ్వినేనాభిసోమ నేత॥"

ఇదంచ పుస్తకం నాస్మాభిరుపలబ్ధం। పరన్తు ఆప్రతిశ్శ్రనాసా
కే గ్రంథే। అగస్త్య లిఖిత మిద సూత్రం। తదత్ర దాహృత్య విచా
ర్యతే॥ ఇదంచ శ్రౌతసూత్రం శుక్లయజుష ఇతి కేచిత్। కృష్ణయజు
ష ఏవేత్యన్యే। శుక్లయజుష్యాశ్విన ప్రసావాభావాన్న శుక్లయజుష
ఇతి ప్రతిభాతి। భవతు యస్య కస్యచిత్। పరన్తు ఏతత్సూత్రస్య పి
తృపితామహయోర్ద్వయో స్సోమవిచ్ఛేదే ఐన్ద్రాగ్నః। పితృపితా
మహ ప్రపితామహానాం త్రయాణాం సోమవిచ్ఛేదే ఐన్ద్రాగ్న్యాశ్వినౌభ
యమప్యనుష్ఠేయమిత్యర్థః। ఏతన్మతే త్రిపూరుష సోమవిచ్ఛేద ఏవ
దౌర్బ్రాహ్మణ్యమితి ప్రతిభాతి। ఇదమత్ర సుధియో విచారయన్తు॥
ఇదంచాగస్త్యసూత్రం స్మృతిః। నశ్రుతిః। అతో మూలప్రమాణం
శ్రుతిమపేక్షతే। శ్రుతౌచ ద్విపురుష సోమవిచ్ఛేదే ఐన్ద్రాగ్నః। త్రి

పురుష సోమవిచ్ఛేదే ఆశ్వినో విహిత ఇతివక్తవ్యం । ఏవంచ త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేదే ఐన్ద్రాగ్నస్యాపి కథం ప్రాప్తిరితి । నహి తత్ప్రాపక మపి శబ్దాదిక మాశ్వినవాక్యే కిమప్యస్తి । యేనాశ్వినమపి ధూమ్రామలలామ మాలభేతే త్యర్థే అపినా ఐన్ద్రాగ్నప్రాప్తిరితి వర్ణ్యేత । నహితాదృశాప్యాది పూరకం ప్రమాణ ముపలభ్యతే । నహి సంధ్యావందనస్యైక కాలాతిక్రమే ప్రాణాయామా ష్షోడశ । ఏకదినాతిక్రమేఽయుత గాయత్రీజపః ప్రాయశ్చిత్త మిత్యుక్తౌ అయుత గాయత్రీజపేన సహ ప్రాణాయామానాం సముచ్చయస్సిధ్యతి । తస్మా ద్వృష్టిప్రోక్త మితి శ్రవణమాత్రేణైవ నాసన్తుష్టా విద్వాంస ఐన్ద్రాగ్నస్యాపి త్రిపూరుష సోమవిచ్ఛేదే ప్రాపకం ప్రమాణం సమ్యగ్విచారయన్తు ॥ గ్రంథవిస్తర భయాన్నేహోదాహ్రియతే ॥

అథ ధూర్జటికారికాః.

అయంచ ధూర్జటిగ్రంథో నాస్మాభిరుపలబ్ధః । విజయవాటికా నగర సంజాత సభాయాం చత్వార శ్లోకాః కేన చిద్విదుషా ధూర్జటిగ్రంథే సంహితా ఇత్యుపన్యస్తాః కిల । తేచతస్సభోపాధ్యక్షైః స్వాలిఖితే సభానుమతపత్రే సంగృహీతా, అతస్తేషా మర్థోఽపివిచార్యతే॥

శ్లో॥ యస్యపిత్రాదికానాం హి త్రయస్యోచ్ఛేదసోమపాః । తస్యస్యాతాం పశూస్యాత్తుక్రమా దైన్ద్రాగ్న ఆశ్వినః ॥

పిత్రాదికానాం ఇతిషష్ఠీ ఆర్షీ । రామహోశ్మర ఇత్యాదావివే త్యేకే। పిత్రాదికానాం షణ్ణాం సప్తానాం వామధ్యేత్రయ ఇతి ద్విగో ర్వేష్టనేన నాతికాస్పర్శః తుల్యం నావ్యాఖ్యేయం చేదితిపాదపూరణార్థోఽ నిపాతః । అపీత్యర్థకోవా । తేన త్రయోపీత్యర్థః । అన్యత్స్పష్టార్థం ॥

శ్లో॥ పురుషత్రయవిచ్ఛేదే సోమే దున్ద్రాగ్నో భవేత్ । తద్వైవ వేదవిచ్ఛేదేప్యేవ మాహుర్మునీశ్వరాః ॥

పురుషత్రయవిచ్ఛేదో యస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః । తేన సోమే పురుషత్రయవిచ్ఛిన్నే సతీత్యర్థః । అయంచ పూర్వోక్తబోధాయనవచనస్య ప్రత్యేకవాక్యపరిసమాప్త్యాలబ్ధోర్థః । ఏవంచ నిరుక్త వేదవిచ్ఛేదేప్యాశ్వి నైన్ద్రాగ్నోభయమనుష్ఠేయ మిత్యాశయో లభ్యతే ॥

శ్లో॥ వేదవేద్యోర్ద్వయోశ్ఛేదే । నాబ్రాహ్మణ్య ముశన్తిహి । ద్వయోరన్యతరస్యాపీత్యేవమాహుస్సునిశ్చితం ॥

విచ్ఛేదద్వయం మిలిత్వా నాబ్రాహ్మణ్యరూపం కేచనేచ్ఛన్తీత్యర్థః । విచ్ఛేదయోర్ద్వయోరన్యతరస్యాపి ప్రత్యేకమేకైకస్యాపి నాబ్రాహ్మణ్యరూపత్వ మిత్యేవమాహుః సునిశ్చితంయథా తథా ॥

శ్లో॥ వేదస్యైకస్య విచ్ఛేదే తథా సోమస్య చైకశః । నాబ్రాహ్మణ్యం భవేల్లోకే నిశ్చితార్థసముచ్చయః ॥

ఏకతః ఏకస్య । ఏతేషు శ్లోకేషు పునరుక్తి బహుధాదృశ్యతే పుస్తకాలాభేన పూర్వాపరసందర్భోప్యవగన్తుం నశక్యః । పరన్తు కేషాంచిద్విచ్ఛేదద్వయం ప్రత్యేకంనాబ్రాహ్మణ్యరూపతయాఽభిప్రేతం । కేషాంచిద్విచ్ఛేదద్వయంమిలిత్వానాబ్రాహ్మణ్యరూపతయాఽభిప్రేత మిత్యర్థోఽవగమ్యతే । శ్లోకే నిశ్చితార్థ స్సముచ్చయ ఇతి కథనేన శ్లోకే బోధాయనవచనే నిశ్చితార్థసముచ్చయ ఏవ । ఉభయోర్మిలితయో రేవ నాబ్రాహ్మణ్యరూపత్వ మితి నిశ్చితార్థః । ఇత్యభిప్రాయః ప్రతిభాతి । భవతు యథాకథంచి దయమప్యాగస్త్యాభిప్రాయమేవానుసరతీత్యవగమ్యతే । ద్విపురుష సోమవిచ్ఛేదే ఐన్ద్రాగ్నమాత్రమిత్యస్యాప్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే । ప్రాయశోఽగస్త్యసూత్రసాజాత్యాత్ ॥

అథ చాంద్రపాయనీయ్యవాక్యం.

ఆదావేవం దృశ్యతే కిలపుస్తకే । నాస్మాభిస్తత్పుస్తక ముపలబ్ధం ।

యజమానస్య పిత్రాదీనాం త్రయాణాం వేదవిచ్ఛేదే వేదివిచ్ఛేదేపిచ దౌర్బ్రాహ్మణ్యమాపతేత్ । తత్పరిహారార్థం మైన్ద్రాగ్నాశ్వినపశూ దీక్షా పశునాస హైన్ద్రాగ్నోపాలబ్ధవ్యావితి । ఇదంచ వాక్యం అగస్త్యసూత్ర ధూర్జటికారికా సమానార్థక ఇవ ప్రతిభాతి । అధికంతు బుద్ధిమద్భిరూహ్యం।

— అథ కర్కభాష్యం —

కాత్యాయన శ్రౌతసూత్రం॥ "ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్ట మాలభేత ద్విపురుషా సోమపీథినః" ఇతి. అథ కర్కభాష్య మస్య సూత్రస్య॥ "ద్విపురుషాసోమపీథిన" ఇతి । యస్య పిత్రా పితామహేనవా సోమో న పీత స్తస్యైన్ద్రాగ్నో భవతి॥ ఏవం శ్రూయతే॥ "యస్య పితా పితామహస్సోమం నపిబే దథస పిపాసేత్స ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్ట మాలభేతేతి । అత్రచ నిమిత్తవాక్యత్వా త్ప్రత్యేకం వాక్యపరిసమాప్తిః । తథాచాన్యతరస్యాపి సోమాపానే భవత్యేవైన్ద్రాగ్న ఇతి । అయంచ నాన్వారంభణీయావదావ్యే శ్రూయతే । నచ దీక్షణీయానత్తాత్రమధ్యే । అతః పురుషసంస్కారత్వా త్పూర్వ్వం యజనీయ్యే ఉపా కర్తవ్యః । పురుషసంస్కారతాచాస్య । యస్య పితాపితామహా స్సోమం నపిబేత్స దౌర్బ్రాహ్మణ ఇతి శ్రవణాత్ । దౌర్బ్రాహ్మణ్య నిరాసార్థంచ శ్రుత్యా విధానమస్య । అతః పురుషసంస్కారోయ మితి సకృత్క్రియా । ఇత్యేత దన్తం భాష్యం॥ అస్య కర్కస్య దేశకాలాదికమపి పూర్వవదేవ । ఇదంచ కర్కభాష్యం కాత్యాయన శ్రౌత సూత్రస్య । తచ్చ శుక్లయజుషః । ఇదంచ పుస్తక మస్మాభి రుపలబ్ధం । యమ ముద్రితం । యస్య పిత్రా పితామహేన వేతి । వాశబ్దో వికల్పార్థకః । ఉక్తార్థే వాజసనేయకశ్రుతిం ప్రమాణయతి । ఏవమిత్యాదినా । శ్రుత్యర్థః స్పష్టః । ఉదాహృతశ్రుతే స్సోక్త వికల్పార్థకతాం సాధయతి । అత్రచ నిమిత్తవాక్యత్వా త్ప్రత్యేకం వాక్యపరిసమాప్తిః ఇత్యాదినా । తేన సిద్ధమర్థం నిర్ధారయతి । తథాచేత్యాదినా । అన్యతరస్యాపి । పితుర్వా పితామహస్య వా సోమాపా

పి। పురుషసంస్కారతా మస్య సాధయితుం శ్రుతి మర్థాత శ్శబ్దతో వా పఠతి। యస్యేత్యాదినా। తతః కో లాభ ఇత్యతఆహ। బ్రాహ్మణ్య నిరాసార్థం చేత్యాదినా తేన పురుషసంస్కారత్వసిద్ధి రితిభావః। తతః కో లాభ ఇత్యతఆహ। సకృత్క్రియేతి। వసంతే వసంతే జ్యోతిష్టోమేన యజేతేతి జ్యోతిష్టోమస్యావృత్తిశ్రవణేపి నైన్ద్రాగ్నస్యావృత్తి రితిభావః। ఇదం త్వవధాతవ్యం। అత్ర దుర్బ్రాహ్మణత్వం న తైత్తిరీయ్యాం కాశ్వినవాక్యశ్రుత దుర్బ్రాహ్మణ్య రూపం। ఏకస్య పితురేకస్య పితామహస్య వా సోమవిచ్ఛేదేపి తత్కథనాత్। త న్నివారణా యాశ్వినా శ్రవణా దైన్ద్రాగ్నస్యైవ విధానాచ్చ। అపి తు యత్కించి ద్దుష్టబ్రాహ్మణత్వరూపం తతో విలక్షణం। తచ్చ ఏకస్య విహితా ననుష్ఠానమాత్రేణాపి సంభవతీత్యాశయ ఇతి। ఇద మప్యత్రావధేయం। యస్య పితాపితామహ స్సోమం నపిబే దథ స పిపాసే దిత్యాది వాజసనేయక శ్రుతౌ వా శబ్దోపి నదృశ్యతే। 'చ' శబ్దోపి నదృశ్యతే। తేన ఉక్తశ్రుతౌ కిం పితామహోవేతి వికల్పోభిప్రేతః కింవా పితామహశ్చేతి సముచ్చయోఽభిప్రేతః। ఇతిభవతి సంశయః। తత్సంశయనివారణాయ భగవాన్ కాత్యాయనఋషిః। తచ్ఛ్రుత్యర్థ ప్రతిపాదకే సూత్రే। ద్విపురుషా సోమపీథిన ఇతి। సమాసమేవ సూత్రయామాస। తేన ద్వయోః పురుషయో స్సమాహారః ద్విపురుషం। ద్విపురుషమ సోమపీథీ ద్విపురుషాసోమపీథీ। ఇతి విగ్రహేణ పురుషద్వయత్వ వ్యాపక సోమపానాభావ ఏవ లభ్యతే। నతు ప్రత్యేక మేకైకస్మి స్సోమపానాభావః।తథాచ శ్రుతా ప్రతిపన్నః పూర్వోక్తసంశయో నిరస్తః। సముచ్చయఏవ శ్రుత్యభిప్రేతః నవికల్ప ఇతి। ఏవం సూత్రేణ శ్రుత్యర్థే నిశ్చితే, కథం సూత్రం ధర్మకృత్య కర్కాణ శ్రుతిర్వికల్పపరతయా వ్యాఖ్యాతా। నచ భాష్యేవా శబ్దశ్చార్థ ఇతి శంక్యం। అత్ర చేత్యాదినా వికల్పసాధనాత్। తథా చేత్యాదినా నిగమనాచ్చ। నచ పరాశరస్మృతివ్యాఖ్యానే మాధవీయ్యే ప్రథమాధ్యాయే షట్కర్మాభిరతో నిత్యమిత్యాది రసంఖ్యాకశ్లోకవ్యాఖ్యానే, అనధ్యాయప్రకరణే నిత్యనైమిత్తికాది కర్మప్రస్తావే "తథాచ శ్రుత్యంతరం, యస్య

పితాపితామహోవా సోమంనపిబే త్స్వాత్య ఇతి” ఇతిశ్రుత్యుదాహార ణాత్ । తాదృశ శ్రుతేః కాత్యాయనసూత్ర మూలభూతశ్రుతే శ్చైక వాక్యతా సంపాదనే, వికల్పఏవ సిద్ధ్యతీతి కర్కేణే తాదృశ శ్రుతిం మనసి నిధాయ వికల్పో వ్యాఖ్యాత ఇతి వాచ్యం॥ తథాచ సతి సూత్రాస్య ప్రామాణ్యాపత్తేః । నచ తదేవ సూత్రం వ్యాఖ్యాస్యే త దేవ సూత్ర మప్రామాణీ కర్తు మర్హతియః కోపి। నచ సూత్రస్యాపి వికల్ప ఏవార్థః । ఉక్తరీత్యా సముచ్చయసిద్ధా యథా శ్రుతార్థ త్యాగాపత్తేః । నచ శ్రుత్యాంతరం విరోధాయ సూత్రే యథా శ్రుతా ర్థ స్త్యజ్యత ఏవేతి వాచ్యా । సూత్రే యథా శ్రుతార్థత్యాగాపేక్ష యా మాధవాచార్యోదాహృత శ్రుతౌ వా శబ్దస్య స్సముచ్చయార్థ త్వ స్వీకారే లాఘవేన శ్రుత్యా స్సూత్రస్యచ సముచ్చయ ఏవార్థ ఇతి వ్యాఖ్యానే లాఘవాత్ । తథాచ కర్కః కథం వికల్పం వ్యాచ ష్టే॥ ఇతి॥ కర్కభాష్యవ్యాఖ్యానం సమాప్తం.

అథ త్రికాండీవ్యాఖ్యాయతే ।

ప్రథమం సవ్యాఖ్యా త్రికాండీ లిఖ్యతే । పశ్చా ద్వ్యాఖ్యా యతే, అపేక్షితస్థలేషు.

త్రికాణ్డీమణ్డనం ప్రథమకాండః.

శ్లో॥ ౧౧౮: పితాపితామహోవాపిసోమం యస్యన పీతవాన్ ఐన్ద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభేతపశుంహిసః ॥

నపీతేతి । సోమయాగేన నేష్టవానిత్యర్థః । వాశబ్దస్సముచ్చ యార్థః ద్విపురుషా సోమపీథిన ఇతివచనాత్ । ఉత్సృష్టశబ్దార్థం స్వయం వక్ష్యతి । దేవతాపర్యపేక్షితా ఐన్ద్రాగ్న పశుయాగ ఉచ్యతే । ద్విపురుషా సోమపీథిన ఇతివచనేద్వ్యేధావిప్రతిపత్తిమాహ॥

శ్లో॥ ౧౧౯: ఏవం మీమాంసకాః ప్రాహుర్యాజ్ఞికాఅపి కేచన। తస్యనేష్టం పశుః కైశ్చిత్పితాయస్యనసోమపః।

ఏవమితి । తత్రపూర్వోక్తపక్షో మీమాంసకాభిమతః । కతిప

యయాజ్ఞికాభిమతశ్చ । ద్వితీయంపక్షమాహ । తస్యేతి కైశ్చిద్యాజ్ఞికైరుచ్యత ఇతి విశేషః ॥ తత్రసమ్మతిమాహ ॥

శ్లో॥ ౧౧౯. పితర్యసోమపీథేపి, సోమపశ్చేత్పితామహః । తత్రైన్ద్రాగ్నో నకర్తవ్యో భారద్వాజీయభాష్యతః ॥

పితరీతి । ఏవం పితామహే సోమపే, పితర్యసోమయాజిని ప్రాయశ్చిత్త పశుర్నభవతీత్యుక్తం భాష్యే ॥ సచాయం పశుగాఽరన్యో వేతి సందేహే సిద్ధాన్తమేవాహ ॥

శ్లో॥ ౧౨౦: చోదకానుగ్రహాచ్చాయం పశుశ్ఛాగోవగమ్యతే । పున
రుత్సృష్టవాచ్యోహి-యాహోత్సృష్టః పునర్వృషా । ఛాగో
పిసంభవత్యే తద్వాహత్యే వహిమాచలే ।

*　　　*　　　*

అత్రవిచారః ॥ అత్ర సుధీభిః కించిద్విచారణీయమస్తి । విచారయన్తు । అనేనవ్యాఖ్యాత్రా పితాపితామహావాపీతి, త్రికాండిశ్లోకేవాశబ్దః ద్విపురుషా సోమపీథిన ఇతి, కాత్యాయనసూత్రైకవాక్యతాయై సముచ్చయార్థకతయా వ్యాఖ్యాతః । తథాచ సూత్రస్య త్రికాండీవచనస్యచ పితృపితామహయో ర్ద్వయోరపి సోమవిచ్ఛేదే ఐన్ద్రాగ్నః నైకస్య విచ్ఛేదే ఇత్యర్థస్సిద్ధః । పశ్చాదయం వ్యాఖ్యాతా "ఏవం మీమాంసకాః ప్రాహుర్యాజ్ఞికా అపి కేచన" ఇత్యర్థమవతారయతి । ద్విపురుషా సోమపీథిన ఇతివచనే ద్వేధా విప్రతిపత్తిమాహేతి । ద్వితీయమర్థమవతారయతి । ద్వితీయ్య పక్షమాహతస్యేతీత్యాదినా । అత్రాయం ప్రష్టవ్యః । ద్విపురుషా సోమపీథిన ఇతివచనే కీదృశీ విప్రతిపత్తిరాగతేతి । ద్విపురుషా సోమపీథిన ఏవ ఐంద్రాగ్న ఇతిప్రాథమికః ప్రక్షః మీమాంసకానాం కేషాంచి ద్యాజ్ఞికానాంచ యదా సమ్మతః । తదా ఏకస్యపితుః ఏకస్య పితామహస్యవా సోమవిచ్ఛేదే నైన్ద్రాగ్న ఏషామిష్టః । అతః తస్యనేష్ట ఇత్యాదినా ప్రతిపాదితః పక్షః కథం పూర్వోక్తవచనే విప్రతిపత్తిస్స్యాదితి । ప్రష్టవ్యమాయ

మాశయః । ప్రాథమికే పక్షే ఏకస్యపితుః పితామహస్యవా సోమవిచ్ఛేదేయ ద్యైంద్రాగ్న ఇష్యేత, తదా, తస్యనేష్ట ఇత్యాదికం పక్షాంతరం స్యాత్ । పూర్వైరపినేష్యతే । ఏతైరపినేష్యతే । తత్కథమిదం పక్షద్వయంస్యాత్ । కీదృశీ విప్రతిపత్తిరితి । అత్రసమాధిన మోక్ష్యతాం । అహంత్వేవం వ్యాఖ్యాస్యా మిత్రికాండం । ఏవం పితృపితామహయో ర్ద్వయోరపి సోమవిచ్ఛేద ఏవైంద్రాగ్న ఇతి పక్షే మీమాంసకా ద్యభిమతే, కేచిద్విప్రతిపన్నాః । తన్మతమాహ । "తస్య చేష్టః పశుః కైశ్చిత్పితాయస్యన సోమపః" ఇతి పాఠః శ్లోకస్య । యస్య పితాన సోమపః తస్యచ, తస్యాపి, పశుః, ఐంద్రాగ్నః కైశ్చిదిష్టః । ఇతి తస్యార్థః । ఏవం కైశ్చిదుక్తే అయం పక్షో నసమీచీనః । ప్రాక్తన పక్షఏవసమీచీనః । భారద్వాజ భాష్యాదిత్యాహ । "పితర్యసోమపీథేపి, సోమపశ్చేత్పితామహః । తత్రైంద్రాగ్నోనకర్తవ్యో భారద్వాజీయ్య భాష్యత ఇతీతి ॥ పునస్సవ్యాఖ్యాం త్రికాండీ మేవానుసరామః ॥

దుర్బ్రాహ్మణ్య నిమిత్తే నైమిత్తికం పశ్వాలంభనాంతరమాహ

శ్లో ॥ ౧౩౩. యోసౌ దుర్బ్రాహ్మణస్సోమం పిపాసతిస ఆదితః ।
ఆలభేతాశ్వినం ధూమ్రమలలామం ఛాగలం పశుం ॥

యఇతి । అసావక్ష్యమాణ లక్షణో యోదుర్బ్రాహ్మణో దుర్బ్రాహ్మణ్య గుణయుక్తస్సన్ సోమపానం కర్తు మిచ్ఛతిస ఆదితః । ఆదా ఇత్యాదితశ్చ ప్రథమక్రత్వవైగుణ్యార్థః । నక్షత్రప్రయోగాంసః । అశ్వినా దేవతా । యస్యేత్యాశ్వినం । ధూమ్రమలలామం, ధూమ్రమలోహితవర్ణం । ఛాగలంఛాగం । పశుద్రవ్యం ఆలభేత । ద్రవ్యదేవతోపదేశాదాశ్వినః పశుయాగః కర్తవ్య ఇతిచోదనా ॥ తల్లక్షణమాహ

శ్లో॥ ౧౩౪. వేదోవేదిశ్చ విచ్ఛిన్నౌ ప్రభేయస్య త్రిపూరుషం ।
దుర్బ్రాహ్మణస్స విజ్ఞేయః పునర్భూతనయోపిచ ॥

వేద ఇతిస్పష్టం । లక్షణాంతరమాహ । పునర్భూరితి । పునర్భూతనయః । పౌనర్భవః । పునర్భూలక్షణం పితా తన్మాత్రమేవ ।

ఉభయవిధోపి దుర్బ్రాహ్మణః ఆశ్వీనపశుయాగం కృత్వా సోమంకు ర్యాత్ ॥ పూర్వోక్త ఐంద్రాగ్నశ్చ ద్విపురుషా సోమపీథిత్వ నిరాసార్థం । ద్వితీయ్యం దౌర్బ్రాహ్మణ్య నిరాసార్థమితి । నిమిత్తభేదాన్నైమిత్తికః॥ యథోక్తంనిమిత్త భేదఇతి । ఏతావాన్గ్రంథః త్రికాండీకారస్య సిద్ధాన్తగ్రంథః । యత ఇతః పరం వక్ష్యతి వ్యాఖ్యాతా తత్రపూర్వపక్షయతీతి ॥ అత్ర బహూన్యశుద్ధానిసంతి । తథాపిమయ్య ప్రామాణికత్వ సంశయా నుత్పాదాయబుద్ధి మద్భిస్తేషాం శోధయితుం శక్యత్వాచ్చ మదుపలబ్ధే పుస్తకే యథాస్తి, తథైవ లిఖితం ॥ ఏతావతాగ్రంథేన సిద్ధస్త్రికాండీ సిద్ధాన్తః । పితృపితామహయో ర్ద్వయోరపి సోమవిచ్ఛేదే ఐంద్రాగ్నః। నైకస్య విచ్ఛేదే । ఉభయవిధోపి, దుర్బ్రాహ్మణ ఇతి వ్యాఖ్యాన లింగాత్, వేదవేదివిచ్ఛేదద్వయం మిలిత్వా దౌర్బ్రాహ్మణ్యం । పునర్వ్యాతనయత్వాదిక మపి తథా । దుర్బ్రాహ్మణస్యతు నిమిత్తభేదా దైంద్రాగ్నాశ్వినోభయ మప్యనుష్ఠేయం । నిమిత్తభేదా దితి కథకేన, పూర్వోక్తైంద్రాగ్నశ్చేత్యాది వ్యాఖ్యాన స్వారస్యాత్ । అసతిబాధకే ఏకవాక్యతా త్యాగస్యా న్యాయ్యత్వాచ్చ । నిమిత్తయోః పరస్పరాసాంకర్య మపిసూచితం । తథాచ పూర్వోక్త రామాండార రుద్రదత్తమత ఇవైతన్మతేపి, వేదివిచ్ఛేద స్త్రీతావిచ్ఛేదః । తద్ఘటితం దౌర్బ్రాహ్మణ్యం । ద్విపురుషా సోమపీథిత్వ ఘటితం తద్భిన్నం చేతి దుర్బ్రాహ్మణస్యోభయ సమ్భవా దుభయానుష్ఠానం సిద్ధ్యతీతి । పరన్తు రుద్రదత్తాదిమతే త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేద ఏవైంద్రాగ్న నిమిత్త మేతన్మతే ద్విపురుష సోమవిచ్ఛేద ఏవ తన్నిమిత్త మితి విశేషః । ఇతి । పునః ప్రకృత మనుసరామః । వ్యాఖ్యానే తత్ర పూర్వపక్షయతి ॥

శ్లో॥ ౧౩౫. నసోమం పీతవాన్యస్య పితావాపి, పితామహః ।
దుర్బ్రాహ్మణం తమాచష్టే కర్కశ్శాఖాంతరశ్రుతేః ॥

నసోమమితి । ద్విపురుషాసోమపీథిత్వ మపి దౌర్బ్రాహ్మణ్య ప్రయోజక మితి భావః । అత్రార్థే సమ్మతిం దర్శయతి ।

శ్లో॥ ౧౩౬. పక్షమంగీకరోత్యేనం మంత్రబ్రాహ్మణభాష్యకృత్ । పక్షేస్మిన్నాశ్విసైంద్రాగ్నౌ యద్వాప్యేకనిమిత్తకౌ । తథాప్య

దృష్టకార్యత్వా త్తయోరిష్టస్సముచ్చయః ॥

ఏవం కర్కోక్తపక్షం । మంత్రబ్రాహ్మణ భాష్యకృత్ । రామాండారః । పూర్వపక్షముపసంహరతి । పక్ష ఇతి । నిమిత్తభేదాభావా దేకమేవ నైమిత్తికంస్యాత్ । సిద్ధాన్తమాహ । తథాపీతి । అదృష్టార్థానాం సముచ్చయ ఇతిన్యాయాత్ । తదుక్తం కాత్యాయన మీమాంసాయాం । ప్రాయశ్చిత్తేషు దోషనాశాదిత్యాది ॥

భోభో విచారణదక్షాః । అత్రాపి కించిద్విచారణీయమస్తి । త్రికాండ పూర్వపక్షాంతర్గతస్య "నసోమం పీతవాన్యస్యేతి శ్లోకస్య" న సోమమితిప్రతీకం గృహీత్వా ద్విపురుషా సోమపీథిత్వ మపి దౌర్బ్రాహ్మణ్య ప్రయోజక మితిభావః ఇతి వ్యాఖ్యామ కరోదయం వ్యాఖ్యాతా । తేన వా శబ్ద స్సముచ్చయార్థ ఇతి సిద్ధ్యతి । కర్కేణతు, పితుః పితామహస్య వాయస్య కస్య చిత్సోమవిచ్ఛేద ఏవైంద్రాగ్నః । తాదృశ సోమవిచ్ఛేద ఏవ దౌర్బ్రాహ్మణ్య మితి సాధిత మితి కర్కగ్రంథ విచారే పూర్వమస్మాభిః సమ్యక్ప్రదర్శితం । అతః కర్కమత విరుద్ధమేతద్వ్యాఖ్యానం కథం సంగచ్ఛత ఇతి । కించ । పక్షమంగీకరోత్యేన మితి శ్లోకం । అత్రార్థే సమ్మతిం దర్శయతీత్యవతార్య । ఏవం కర్కోక్తం పక్షం । మంత్రబ్రాహ్మణభాష్యకృత్ । రామాండారః । ఇతిచ వ్యాచష్టే । ఇద మత్యంతాసంగతం । యతో రామాండార గ్రంథే కుత్రాప్యే తన్మతో ల్లేఖ ఏవనదృశ్యతే । అపిచ బహ్వాన్యసంగతాని సంత్యేత ద్వ్యాఖ్యానే । పక్షేఽస్మిన్నాశ్వినైంద్రాగ్నా విత్యాదిశ్లోకస్య పూర్వపక్షముపసంహార తీత్యేవ మవతరణాదిరూపాణి । తేషాం సర్వేషాం దిక్ప్రదర్శనమేతత్ । త్రికాండగ్రంథే "పక్షమంగీకరోత్యన్యం మంత్రబ్రాహ్మణభాష్యకృత్" ఇతి బహుషుపుస్తకేషు పాఠః । నచపాఠస్సాధుః । కర్కోక్త పక్షాతిరిక్త మేవపక్షం మంత్రబ్రాహ్మణ భాష్యకృత్ రామాండారః । అంగీకరోతీతి వ్యాఖ్యానే, రామాండార గ్రంథే తాదృశపక్ష దర్శనాత్ సుసంగతేః । పునః ప్రకృత మనుసరామః । వ్యాఖ్యానే ఏకదేశిమతమాహ ॥

శ్లో ॥ ౧౩౭. ఏకస్య సోమవిచ్ఛేదే కేచి దైంద్రాగ్నమబ్ర

వా । త్రయాణాం సతతం సోమే లుప్తే త్వైంద్రాగ్నమాశ్వినం ॥

ఏకస్యేతి । ఏకస్య పితుః పితామహస్యవా । అసోమపీథిత్వే । ఐంద్రాగ్నఏవఏకః పశుర్భవతీతి । త్రయాణాం పిత్రాదీనాం అవిచ్ఛేదే న। అసోమపీథిత్వేతు పశుద్వయం భవతీతి కేషాంచిన్మతం । ఇత్యేం తా వ్యాఖ్యా ॥

అస్య మతస్యాయం నిష్కర్షః । ఏకస్య సోమవిచ్ఛేదే పైంద్రాగ్నః । ద్వయోస్సోమవిచ్ఛేదే పైంద్రాగ్నః । త్రయాణాం సోమ విచ్ఛేదే తూభయమపీతి ॥ లుప్తేత్వితి తుకార స్వారస్యాత్ ॥ ఇతి త్రికాండ్ విచార స్సమాప్తః ॥

అథ వాహినీపతీయ్య గ్రంథః.

ప్రథమం సఏవ లిఖ్యతే, పశ్చాదపేక్షితస్థలేషు విచార్యతే.

శ్లో. పితాపితామహోవాపి సోమంయస్యనపీతవాన్ । ఐంద్రాగ్నం పునరుత్సృష్ట మాలభేతపశుంహిసః । ఏవంమీమాంసకాః ప్రాహుర్యాజ్ఞికా అపికేచన ॥ ఇతి । అయంచ సార్ధశ్లోకః త్రికాండిస్థఏవ । వ్యాఖ్యాతశ్చపురా । మతాంతరం దర్శయతి ॥

అత్రయక్ష్యమాణస్య యస్య పితృపితామహప్రపితామహానాం సోమవిచ్ఛేదస్స ఐంద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభ్య సోమేనయజేత । శ్రుతిః"ఐంద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభేత"—అతృతీయాద్దితి స్వవ్యతిరిక్త పిత్రాది త్రిపూరుషాభిప్రాయం। త్రయః ప్రాంచః త్రయః ప్రత్యంచ ఇత్యాదౌ దీక్షావరనామ సుబ్రహ్మణ్యాదౌ । తస్మాదా తృతీయాత్పురుషాన్నామ నగృహ్ణన్తీత్యాదౌ శ్రుత్యుక్తత్వాత్ ॥ సోమపానోద్యతస్య స్వస్య సోమవిచ్ఛేదాభావాచ్చ। అన్యేతు । పితుస్సోమవిచ్ఛేదే ఐంద్రాగ్నమిచ్ఛంతి । పితామహస్యవా । తత్ర కాత్యాయనః । వసంతే అగ్నిష్టోమః "ఐంద్రాగ్నం పునరుత్సృష్టమాలభ్య ద్విపురుషా సోమపీథినః" ఇతి ద్విపురుషా సోమపీథిన ఇత్యత్ర ప్రత్యేకం వాక్యపరిసమాప్తి న్యాయేన ఏకైకవిచ్ఛేదేపీతికర్కః । అగస్త్యస్తు ద్విపురుష సోమపీథవిచ్ఛేదే ఐంద్రాగ్నమిచ్ఛతి । తదాహ । యస్యపరౌ ద్వావసో

మపాస్యాతాం స ఐంద్రాగ్నే నేష్ట్వాసోమేన యజేతేతి । త్రికాండ్యపి తస్య నేష్టః పశుః త్రైశ్చిత్పితాయదిపితుస్సోమపః । పితర్య సోమపీథేపి సోమపస్స్యాత్పితామహః । తత్రైంద్రాగ్నో న కర్తవ్యః భారద్వాజీయ భాష్యతః । ఇతి తతశ్చవాహినీపతీయే ప్రసంగాంతర ముస్థితముపేక్షితం । ఏతావతా గ్రంథేన । పితృపితామహయో ర్ద్వయోరపి సోమవిచ్ఛేదే ఐంద్రాగ్నః । పిత్రాదీనాం త్రయాణాం సోమవిచ్ఛేదే ఐంద్రాగ్నః । పితృపితామహయో రేకతరస్యాపి సోమవిచ్ఛేదే ఐంద్రాగ్న ఇతి కర్మమతః । పితృపితామహయో ర్ద్వయో స్సోమవిచ్ఛేద ఏవైంద్రాగ్నః నైకతరస్య విచ్ఛేద ఇత్యగస్త్యమత మితిమత చతుష్టయం ప్రదర్శితం । పరన్తు ద్విపురుషా సోమపీథిన ఇత్యత్ర ప్రత్యేకం వాక్యపరిసమాప్తిరితి లిఖతి । సాకథం స్యాదితి పండితా ఏవ విచారయన్తు ।

పునర్వాహినీ పతీయ్య మేవానుసరామః । దుర్బ్రాహ్మణ స్యైంద్రాగ్నే నేష్ట్వా ఆశ్వినం పశుం కృత్వా సోమేనయజేత । "ఆశ్వినం ధూమ్రలలామ మాలభేత" ఇతి శ్రుతేః । దుర్బ్రాహ్మణ లక్షణ మాహ బోధాయనః । "యస్య వేదశ్చ వేదీచ విచ్ఛిద్యేతే త్రిపూరుషం। స వై దుర్బ్రాహ్మణోనామ యశ్చ పౌనర్భవో భవేదితి" అత్ర వేదశ్చ వేదీ చేతి చకారాభ్యాం సముచ్చయావగమా దుభయ విచ్ఛేద ఏవ భవత్యాశ్వినః నాన్యతరవిచ్ఛేదే । అన్యతర విచ్ఛేదేపి కేచిదిచ్ఛంతి ॥ త్రిపురుష సోమమాత్ర విచ్ఛేదేపి పశుద్వయస్యా ప్యావశ్యకతాం ప్రాహుః । దుర్బ్రాహ్మణ్యదర్శనాత్ । తదాహ త్రికాండీ। శ్లో॥ నసోమం పిబి చాన్యస్య పితా వాపి పితామహః। దుర్బ్రాహ్మణంతమాచష్టే కర్మజ్ఞాః శ్శాఖాంతరోక్తితః॥ పక్షేస్మి న్నాశ్వినైంద్రాగ్నౌ యద్య ప్యేకనిమిత్తకౌ । తథాప్య దృష్టకార్యత్వా త్తయోరిష్ట స్సముచ్చయః॥ తతః కించిదప్రకృత ముత్సృష్టం॥ "నియతోపాసనికస్య న దౌర్బ్రాహ్మణ్యా మితి కేచిత్." భరద్వాజస్తు "విలుప్త సావిత్రీకో దుర్బ్రాహ్మణ" ఇత్యాహ। అస్మిన్పక్షే ఆశ్వినఏవపశుః । నైంద్రాగ్నః । త్రిపురుష ముభయ విచ్ఛేదస్యైవ తన్నిమిత్తత్వాత్ । అతఃపరం అప్రకృతమేవ॥ అత ఉత్సృష్టం। ఏతావతా గ్రంథేన వేదవేదివిచ్ఛేదద్వయ మేవ మిలిత్వా

దౌర్బ్రాహ్మణ్య మితి స్వమతం । ప్రత్యేకవిచ్ఛేదోపీతి పరమతంచ ప్ర
దర్శ్య" ద్విపురుషసోమమాత్రవిచ్ఛేదేపి పశుద్వయస్యాప్యావశ్యకతాం
ప్రాహుః దౌర్బ్రాహ్మణ్యాదర్శనాత్ । తదాహ త్రికాండీత్యాది, త్రికాండ్య
ంతర్గత పూర్వపక్షో లిఖితః । తతశ్చ లుప్తోపాసనికత్వం దౌర్బ్రాహ్మణ్యం
లుప్తసావిత్రీకత్వం దౌర్బ్రాహ్మణ్య మితిచ మతద్వయం ప్రదర్శితం॥

తదేవం విచారితా ఉభయవాద్యభిమతా గ్రంథాః । అనేన విచా
రేణ సిద్ధాంతత్రయం మన్మనస్యారూఢం । ఏకో మాధవాచార్య సిద్ధా
న్తః । అపరశ్చ రామాండార, రుద్రస్వామి, వాహినీపతి, త్రికాండీకా
రాణాం సిద్ధాన్తః । తృతీయ శ్చాగస్త్య ధూర్జటి, చాంద్రపాయనా
నాం సిద్ధాన్తః॥

తత్ర మాధవసిద్ధాన్తః పితృపితామహయో స్సోమవిచ్ఛేదే ఐన్ద్రా
గ్నమాత్రం । త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేదః త్రిపురుష వేదవిచ్ఛేదశ్చ మిలి
త్వా దౌర్బ్రాహ్మణ్యం । తాదృశ దుర్బ్రాహ్మణస్యాశ్వినమాత్రం ।
ఐన్ద్రాగ్నాశ్వినయో స్సకదాప్యేక పురుషానుష్ఠేయత్వరూపం సా
మానాధికరణ్యం ॥

రామాండారాదీనాం చతుర్ణాం సిద్ధాన్తస్తు । త్రిపురుష సోమ
విచ్ఛేదే । ఐన్ద్రాగ్నమాత్రం । త్రిపురుష త్రేతా విచ్ఛేదో త్రిపురుష
వేదవిచ్ఛేదశ్చ మిలిత్వా దౌర్బ్రాహ్మణ్యం । తాదృశ దుర్బ్రాహ్మణస్య
నిమిత్తభేదా దైన్ద్రాగ్నాశ్వినో భయమప్యనుష్ఠేయం ॥

అగస్త్యాదీనాం త్రయాణాం సిద్ధాన్తస్తు ॥ ద్విపురుష సోమమా
త్రవిచ్ఛేదే ఐన్ద్రాగ్నమాత్రం । త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేదః త్రిపురుష
వేదవిచ్ఛేదశ్చ ప్రత్యేకం దౌర్బ్రాహ్మణ్యం । త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేద
రూప దుర్బ్రాహ్మణేనాపితస్మిన్కాలే తా మైన్ద్రాగ్నాశ్వినోభయమప్య
నుష్ఠేయం । ఇతి ।

పరన్తు తృతీయేస్మిన్ సిద్ధాన్తే తాదృశ దుర్బ్రాహ్మణస్యైన్ద్రా
గ్నప్రాపకం ప్రమాణం కిమితి పూర్వం పృష్టం నవిస్మరణీయం

నహిద్వివారం రాజాపరాధిన శ్చేతం దండస్త్రివారం రాజాపరాధినో వర్షం కారాగృహవాస ఇత్యుక్తే త్రివారాపరాధిన శ్చేతం దండో పీత్యర్థో భవతి । భవతిచ వర్షం కారాగృహవాసో పీత్యుక్తేశతాత్మకస్య దండస్యాపిలాభః । నహితథాత్రాశ్వీన మపీత్యపి శబ్దోస్తి । నాపిప్రమాణాంతరం । నచాగస్త్యస్య సూత్రస్య స్మృతిత్వేన స్వతః ప్రామాణ్యాభావేపి తదర్థకశ్రుత్యను మాపకతయైవ ప్రామాణ్యం భవితుమర్హతీతినవాచ్యం।విశేషవిధినిషేధయో శ్శేషనిషేధాభ్యనుజ్ఞాఫలకత్వేన ద్విపురుషసోమవిచ్ఛేదే ఐన్ద్రాగ్నః త్రిపురుష సోమవిచ్ఛేదే ఆశ్వీన ఇతి విధానే తాదృశవిధే శ్శేష నిషేధ ఫలకత్వేన ప్రత్యక్ష శ్రుతేః ఆశ్వీనమాత్ర మిత్యర్థసిద్ధ్యా । సూత్రేణ శ్రుతిమనుమాయ అనుమిత శ్రుత్యాఽర్థ నిర్ణయోత్పాదనాత్పూర్వమేవ ప్రత్యక్షశ్రుత్యా తద్విరుద్ధార్థనిర్ణయస్య ఐన్ద్రాగ్నాభావ విషయకస్య జాతత్వేన తన్నిర్ణయస్యచ ప్రతిబంధకతయా ఐన్ద్రాగ్నప్రాపకానుమిత శ్రుతేరబోధకత్వేనా ప్రమాణత్వాత్ । అన్యథా శ్రుతిస్మృత్యో ర్విరోధే శ్రుతే ర్బలీయస్త్వం సర్వత్రైవవ్యాహన్యేత । తస్మాత్తత్రైన్ద్రాగ్న ప్రాపకం ప్రమాణం విచారణీయ్యమేవ॥

కర్కసిద్ధాన్తస్తునాస్మాక ముపయుక్తః । కర్కస్య శుక్లంయజుః అస్మాకం కృష్ణం యజుః । తస్య కాత్యాయనం సూత్రం । అస్మాక మాపస్తమ్బీయం సూత్రం।త ద్వ్యాఖ్యయా మాచారేచ తేషా మాశ్వీన పశుర్నాస్తి । అస్మాకం సోస్తి । కించ కర్కః పితృపితామహయో రేకతరస్య సోమవిచ్ఛేదే పైన్ద్రాగ్నం దుర్బ్రాహ్మణ్యంచాహ । నాస్మాక మాచార స్తదనుయాయీదృశ్యతే । అస్మదీయ సూత్రవ్యాఖ్యాతారశ్చ తథానా లోచన్॥ కించ దుర్బ్రాహ్మణాంత మాచష్టే కర్కశ్శాఖాంతరశ్రుతేః । ఇతి త్రికాండికారో వదతి । సాచ శాఖాంతర శ్రుతిః నకర్కేణో దాహృతా । నాపి త్రికాండికారేణ । నాపి తద్వ్యాఖ్యాత్రా । ఉదాహృత శ్రుతౌ దుర్బ్రాహ్మణశబ్దో నాస్తి॥ కర్కస్తు॥ యస్య పితాపితామహోవా సోమం నపిబేత్స దుర్బ్రాహ్మణ ఇతి శ్రవణా దిత్యాహ । తచ్చ శ్రవణం కీదృశ మితి నాహ । దుర్బ్రాహ్మణ ఇ

త్యంత మేవ శ్రవణ మిత్యుక్తావపి । ఇదంచ దుర్బ్రాహ్మణపదం న తైత్తిరీయ్య కాశ్వీనవాక్యాన్తర్గత దుర్బ్రాహ్మణపద సమానార్థకం కిం యత్కించి ద్దోషవ ద్బ్రాహ్మణపరం భిన్నార్థక మిత్యవోచామ॥ అపిచవాహినీ పతిః కర్కశ్శాఖాంతర శ్రుతే రితిశ్లోకం । కర్కశ్శాఖాంతరో క్తిత ఇతి పఠతి। తేన కర్కవాక్యగతం శ్రవణాదితిపదం ఉక్తేరితి, ఉక్తిపరతయా వ్యాఖ్యాతం భవతి । తేనయస్యేత్యాది సదుర్బ్రాహ్మణ ఇతీత్యంతం కర్కవాక్యం నశ్రుత్యనువాద ఇత్యర్థస్సుస్పష్టోభవతి । తేనచ దుర్బ్రాహ్మణపద ఘటితా శాఖా తరీయ శ్రుతిః కర్కేణ నోదాహృతే త్యర్థోభవతి । తస్మాన్న కేనాప్యం శేనాస్మాకం కర్కసామ్యం । కించకర్కేణాశ్వీన పశుర్నోక్తా దుర్బ్రాహ్మణస్య । తన్మతే ఆశ్వీన స్యైవాభావాత్ ॥

పరన్తు పితృపితామహయో రేకతరస్య సోమవిచ్ఛేదేపి న దుర్బ్రాహ్మణో భవతీ త్యేతా వన్మాత్రం కర్కోక్త మాకలయ్య, దుర్బ్రాహ్మణ శబ్ద మస్మచ్ఛాఖాయాం దృష్ట్వా తదర్థంచ దూరీకృత్య, దుర్బ్రాహ్మణ స్యాశ్వీన విధాన మస్మచ్ఛాఖాత ఆకలయ్య, కర్కోక్త దుర్బ్రాహ్మణ పదార్థం, తైత్తిరీయోక్త మాశ్వీనంచ సంయోజ్య శాస్త్రార్థోపవర్ణన పూర్వక మనుష్ఠానం । "అస్మాకం బదరీచక్రం । యుష్మాకం బదరీతరుః । ఏవంబాదరసమ్బన్ధాద్వయం యూయంచ బాంధవాః" ఇతి శ్లోకోక్త మర్థమనుకరోతి । తస్మాత్కర్కసిద్ధాన్తోనా స్మాభిరపేక్ష్యః ॥ ఏకేనత్వాంశేనాపేక్ష్యః । అనయోః ప్రాయశ్చిత్తయోః కింక్రత్వర్థత్వము తపురుషార్థత్వం వేత్యాశంక్యయత్పురుషార్థత్వం వ్యవస్థాపితం కర్కేణస ఏవాంశో కర్కగ్రంథాద్గ్రాహ్యః ఇతరైరనుక్తత్వాద విరుద్ధత్వాన్నాశ్రయ్యత్వాచ్చ । తస్మాత్కర్క సిద్ధాన్తానుసారిణా కృతం త్రికాండీ పూర్వకఘుమవలం బ్యవాహినీపతినాలిఖితే "ద్విపురుష సోమమాత్రవిచ్ఛేదే పశుద్వయస్యాప్యావశ్యకతాం ప్రాహుః దౌర్బ్రాహ్మణ్యదర్శనా"దిత్యర్థే వాహినీపతివాక్యమేవ ప్రమాణ ముపలభామహే । నాన్యత్ప్రమాణం ॥

తస్మాద్ద్విపురుషసోమమాత్రవిచ్ఛేదే పాశ్వీన ప్రాపకప్రమాణాన్వేషణభారః, అగస్త్యాదిమతేషు త్రిపూరుషసోమవిచ్ఛేదిన ఐంద్రాగ్నప్రాపక ప్రమాణాన్వేషణభారశ్చ విదుషాం శిరస్యేవ॥ ఇతి ప్రథమావిప్రతిపత్తిర్వ్యాఖ్యాతా ॥

అథ ద్వితీయావిప్రతిపత్తిః॥ సత్కర్మానుష్ఠానా త్పురుషార్థావాప్తిః। తచ్చ సత్కర్మజ్ఞానాత్। తచ్చ వేదాదిత్యర్థజ్ఞానసహిత వేదాధ్యయనం స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇతి విధీయత ఇతిపూర్వమీమాంసకాః। తచ్చ పూర్వోక్త మర్థజ్ఞానం విచారణాధీనం। విచారశ్చ వైదికశబ్దగ్రహణ మంతరానసంభవతి। తాదృశగ్రహణాయ గురుముఖోచ్చారణం పక్షప్రాప్తం లిఖిత పాఠాదినాపి శబ్దగ్రహణ సమ్భవాదితి। లిఖితపాఠాది వ్యావృత్తయే అధ్యయనం గురుముఖోచ్చారణానుచ్చారణరూపం నియమ్యతే ఇతి స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇతి గురుముఖోచ్చారణానుచ్చారణాధీనే శబ్దగ్రహణే నియమవిధి రితి, శ్రీ వివరణాచార్య ప్రభృతయః॥ కర్మోపయుక్త మంత్రగ్రహణమేవ వేదాధ్యయన మితిమతం గ్రంథేషు మయానోపలబ్ధం॥ స్యాచ్చేత్స్యాన్నామ॥ ఏవంచ వేదాధ్యయనంనామ సాంగవేదాధ్యయనమేవేతి మీమాంసకమతం। శబ్దగ్రహణమేవేతి వివరణాచార్యాదిమతం। వేదవిచ్ఛేదోపి మీమాంసకమతే సాంగవేదాధ్యయన విచ్ఛేదః। ఇతరమతే శబ్దమాత్రస్యాపి గ్రహణాభావ ఇతిఫలితం॥

ఏవ చ ద్వితీయవిప్రతిపత్తివిషయస్యాధికారిణః। మాధవాచార్యమతేన మీమాంసకాభిమత ఏవ వేదాధ్యయన మితిపక్షే ఆశ్వినః పశుః కార్యః॥ వివరణాచార్యా ద్యభిమత వేదాధ్యయనపక్షే ఐంద్రాగ్న ఏవకార్యః॥

తస్యైవాధికారిణః రామాండారాదీనాం చతుర్ణాం మతేన ప్రాథమిక వేదాధ్యయనపక్షే ఐంద్రాగ్నాశ్వినోభయం కార్యం। ద్వితీయ వేదాధ్యయనపక్షే ఐంద్రాగ్నమాత్రం॥

అగస్త్యాదిమతేన తుతస్య సర్వపక్షే ప్యైంద్రాగ్నాశ్వినోభయమప్యనుష్ఠేయ మితి సిద్ధ్యతీతి సర్వంచతురస్రం॥

తే   కేచిత్తు ప్రాయశ్చిత్తాన్యదృష్టార్థానీతివదంతః, అదృష్టార్థా
నాం సముచ్చయ ఇతివాక్యం యత్కించిదాలపన్తః ప్రకృతయోః ప
యోరపి ప్రాయశ్చిత్తరూపత్వాదన యోరపి సముచ్చయ ఏవ భవిష్య
తి భాషంతే యథేష్టం । యద్యప్యనయో ర్నిమిత్తభేదస్య బహుధో
పదర్శితత్వా న్నిమిత్తానుసారేణానుష్ఠానం సిద్ధ్యతిన సముచ్చయః । త
థాపి తేషాం మనస్సమాధానాయ జైమినీయే వికల్ప సముచ్చయాధి
కరణే సవ్యాఖ్యానే విలిఖ్యపర్యవసిత తాత్పర్యం ప్రదర్శయిష్యామః॥

— వికల్పాధికరణం —

మూ॥ ప్రాయశ్చిత్తేషు చైకార్థ్యాన్నిష్పన్నే నాభిసంయోగః తస్మాత్సర్వస్య నిర్ఘాతః। పూర్వం వ్రీహియవయోః కిం సముచ్చయ ఉత వికల్ప ఇత్యాశంక్య వికల్పో సిద్ధాన్తితః । తత్రోక్తం వికల్పం ప్రాయశ్చిత్తేష్వప్యతిదిశతి । ప్రాయశ్చిత్తేషుచేతి । ప్రాయశ్చిత్తేష్వపి పూర్వవద్వికల్పః । ఏకార్థ్యాత్ । ముఖ్యప్రయోజనైక్యాత్ । అతో నిష్పన్నేన ప్రథమోత్పన్నే నైవాభిసంయోగ స్సంబంధః । నతూత్తరోత్పాద్యేన । తస్మాత్తస్మా దేవనిష్పన్నాం। సర్వస్య దోషస్య నిర్ఘాతః॥ తథాచ ప్రథమమనుష్ఠితేనైవ సర్వదోషనిర్ఘాతా ద్ద్వితీయానుష్ఠానం నాపేక్షిత మితిభావః ॥

— అత్ర భాట్టదీపికా —

ప్రాయశ్చిత్తానికర్మ వైగుణ్యనిమిత్తదోషనిర్ఘాతార్థాని । తేషుచైకస్మిన్నేవ వైగుణ్యే అనేకాని నిరపేక్షాణి తత్తద్వాక్యైర్విధీయన్తే, తేష్వపి సత్యప్యదృష్టార్థత్వే పూర్వవద్వికల్పః । యథా యది సామతో యజ్ఞ ఆర్తిమియాత్ సువరిత్యాహవనీయేజుహుయాదధ్వర్యుః । ఇతికస్యాం చిచ్ఛాఖాయా మధ్వర్యుకర్తృకో హోమః। అపరస్యాంతు యదిసామత యజ్ఞ ఆర్తిమియాత్। స్వరిత్యాహవనీయే జుహుయా ద్బ్రహ్మా ఇతి బ్రహ్మకర్తృకో హోమః। ఇదంచైక జాతీయయో ర్యజ్ఞార్త్యావేవ తత్పరిహారార్థం ప్రాయశ్చిత్తద్వయం। తథాదర్శపూర్ణమాసాతిక్రమణ ఏవక్వచిత్పథికృతీష్టిః । క్వచిచ్చ వైశ్వానరీతి । తదత్రాపి దర్శపూర్ణమాసాతి క్రమ నిమిత్త ప్రత్యవాయ పరిహా

10800